

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ДОРОШЕНКО СВІТЛАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 81'276.6:81'373.46

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

10.02.01 – українська мова

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

**Науковий керівник –
Мацько Любов Іванівна,
академік АПН України,
доктор філологічних наук,
професор**

Київ – 2004

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. З історії формування та розвитку української термінології нафтогазової промисловості.....	13
1.1. Зародження й процеси становлення української термінології нафтогазової промисловості.....	13
1.2. Українська термінологія нафтогазової галузі з погляду походження.....	37
Висновки до розділу. I.....	48
РОЗДІЛ II. Лексико-семантична організація української термінології нафтогазової промисловості.....	51

2.1. Польова структура термінології нафтогазової галузі.....	52
2.2. Функціонування синонімів у складі термінології нафтогазової промисловості.....	59
2.3. Антонімічні відношення в термінології нафтогазової галузі.....	71
2.4. Полісемія в термінології нафтогазової промисловості.....	78
2.5. Різновиди термінів – омонімів.....	85
2.6. Гіпер-гіпонімічні відношення в терміносистемі нафтогазової промисловості.....	91
Висновки до розділу II.....	98
РОЗДІЛ III. Словотвірно-структурні особливості термінів нафтогазової промисловості в українській мові.....	101
3.1. Лексико-семантичний спосіб термінотворення.....	102
3.2. Морфологічний спосіб термінотворення.....	115
3.1.1. Афіксація.....	117
3.1.2. Композиція.....	125
3.1.3. Абревіація.....	129
3.3. Синтаксичний спосіб творення термінів нафтогазової промисловості.....	130
Висновки до розділу III.....	137
РОЗДІЛ IV. Унормування та стандартизація української термінології нафтогазової промисловості.....	140
4.1. Теоретичні проблеми процесу унормування термінології.....	140
4.2. Проблеми лексичної норми в термінології нафтогазової промисловості.....	144
4.3. Граматичні проблеми нормування термінології нафтогазової галузі.....	152
Висновки до розділу IV.....	158
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	169
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ.....	188

ВСТУП

Термінологічна лексика посідає помітне місце у словниковому складі будь-якої розвиненої літературної мови. Всебічне вивчення термінологічної лексики і змін у ній сприяє глибшому осягненню закономірностей розвитку лексичної системи мови в цілому.

Вивчення термінології на сучасному етапі проходить у двох напрямках – теоретичному й практичному [176; 18]. До теоретичних проблем термінознавства належить дослідження природи терміна, закономірностей творення термінологічної лексики, її структури, семантики, шляхів поповнення терміносистем. Розв’язання цих питань здійснюється шляхом розгляду окремих термінологій. На сьогодні в українському термінознавстві об’єктами дослідження стали такі терміносистеми: біологічна (Л. Симоненко), військова (Л. Мурашко), геологічна (М. Годована), гідромеліоративна (Л. Малевич), друкарська (Е. Огар), економічна (О. Чуєшкова, Т. Дячук), металургійна (Н. Ктитарова), машинобудівна (О. Литвин), медична клінічна (Н. Місник, І. Корнейко), мінералогічна (Н. Овчаренко), науково-технічна (Т. Михайлова), пожежно-технічна (О. Кучеренко), психологічна (Л. Веклинець), судової медицини (Т. Лепеха), фізична (І. Процик), хімічна (Г. Наконечна) й ін. Результати таких досліджень дають змогу простежити історію розвитку терміносистем, природу терміна та його роль і місце у загальній системі української літературної мови, виявити мовні й позамовні чинники, що впливають на перебіг мовних процесів у галузевих термінологіях, сприяють упорядкуванню та стандартизації термінів.

Практичним напрямом у термінознавстві є створення галузевих термінологічних словників. “Галузевий словник – це багатогранна праця, яка не лише відбиває стан розвитку тієї чи іншої ділянки знань та її термінології на час його створення, а є ще й своєрідним пропагандистом нормативної, уніфікованої та кодифікованої термінології як вихідної мови, так і мови перекладу” [176; 19].

Теоретичні проблеми термінознавства розроблялися як зарубіжними вченими (Г. Винокур, В. Даниленко, Д. Лотте, Т. Канделаки, О. Реформатський), так і українськими (Т. Панько, А. Крижанівська, Л. Симоненко, І. Ковалик, Т. Кияк), проте досі немає однозначності серед мовознавців у поглядах на природу терміна.

Тривалий час у термінознавстві була поширена думка, що терміни – це особливі слова, які відрізняються від слів загальноживаної мови семантичною і граматичною структурою (О. Суперанська, Т. Канделаки, Л. Капаназе, Н. Непійвода, О. Ахманова) [188], [71], [72], [136], [224]. Однак переважна більшість дослідників (Г. Винокур, С. Худолєєва, Т. Панько та ін.) визнають загальномовну природу термінів з огляду на те,

що терміни фонетично й структурно-граматично оформлені за законами конкретної мови, здатні вільно відтворюватися в мовленні та виконувати номінативну функцію, як і загальноживані лексеми. Єдина відмінність термінів у тому, що загальноживані лексеми називають переважно побутові поняття, предмети та явища, а терміни – наукові поняття спеціальної галузі знань. Отже, слушним є твердження, згідно з яким терміни – це слова з особливою функцією [26], [127], [117], [205]. Таким чином, терміни одночасно входять до загальномовної і термінологічної систем.

У термінознавстві є чимало визначень поняття “термін”. Це цілком природно з огляду на складність цієї мовної універсалії. Основне, на чому наголошують мовознавці у визначеннях терміна, це: 1) термін виражається словом або сполученням слів [92], [151], [190], [191], [224]; 2) позначає наукове поняття [955], [148], [150], [190], [225]; 2) має дефініцію [148], [150]; 3) застосовується у спеціальній сфері [96], [190], [191], [225]. Крім того, до основних ознак терміна ще відносять: системність [96], [REF_Ref62192708 \r \h * MERGEFORMAT 150], [90], [191], яку дослідники визначають по-різному: як класифікаційну сутність (І. Ковалик, В. Даниленко), словотвірну (Л. Канделакі, А. Лагутіна) та поняттєву особливість (Л. Симоненко), здатність терміна одночасно бути елементом терміносистеми і лексичної системи мови (О. Реформатський, Т. Панько); однозначність [22], [174], відповідність мовним нормам [178], [189], умотивованість [48], [45], [116], [150], відсутність синонімів і омонімів у межах однієї системи [92], [116], хоч В. Даниленко вважає появу синонімів у термінології на етапі становлення цілком природним процесом; стилістичну нейтральність [196] тощо.

Зміст поняття “термін” учені намагаються з’ясувати й через аналіз його функцій. Так, на сучасному етапі більшість учених (А. Крижанівська, Л. Симоненко, З.Осипенко, С. Худолєєва та інші) виділяють такі основні функції терміна: номінативну, денотативну, сигніфікативну, дефінітивну, комунікативну і пізнавальну [95], [96], [148], [191], [205]. В. Даниленко, О. Реформатський, А. Хаютін додають ще інформаційну, ідентифікаційну, дистинктивну [48], [166], [202], а М. Володіна – ще й прагматичну [31].

Найповнішим вважаємо визначення, яке запропонувала І. Квітко: “Термін – це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступає у системні відношення з іншими словами та словесними комплексами й утворює разом із ними в кожному окремому випадкові і в певний час замкнену систему, що характеризується високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю” [74; 21].

Різновидом спеціальної лексики є професіоналізми, що відмежовуються від термінів. Професіоналізми хоч і позначають спеціальні поняття, знаряддя чи продукти праці, проте мають свої особливості, що виявляються у функціонуванні найчастіше лише в усній мові представників якоїсь професії, обмеженні вживання не лише соціально, а й територіально, функціонально-стильовій обмеженості та наявності емоційно-експресивних

конотацій [202], [211].

Поняття “термінологія” теж має різні трактування. Відмінні погляди на сутність термінології формуються внаслідок неоднакового сприйняття природи терміна. Деякі мовознавці кваліфікують термінологію як складову частину лексики загальнолітературної мови [48, 191, 166], інші відокремлюють термінологію від лексики національної мови, наголошуючи на специфічності її рис [116, 192]. Слушною є думка про термінологію як сукупність спеціальних найменувань різних галузей науки, техніки та мистецтва, які вживаються у сфері професійного спілкування і втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини [175; 3].

Прогрес науки й техніки накладає свій відбиток на кількісний та якісний стан термінології, що є одним із своєрідних стимулів розвитку мовної системи. Тому на сучасному етапі розвитку термінології важливим є будувати галузеві терміносистеми, які з’являються з розвитком науково-виробничої сфери, та удосконалювати ті, що вже існують [152; 63].

На сучасному етапі розвитку світової промисловості велике значення мають такі енергоносії, як нафта і газ, оскільки практично немає такої галузі економіки, де б не використовувалися вони або продукти їх перероблення. Україна має значні запаси нафти й газу, що сприятиме подальшому розвитку нафтогазодобувної та переробної промисловості, тому актуальним на сьогодні є вивчення й упорядкування терміносистеми цієї галузі .

Деякі фахівці вважають, що нафтогазової науки як такої не існує, оскільки в ній поєднуються хімія, фізика, геологія, геодезія, механіка, економіка та ін. Справді, наука про нафту і газ – складна й багатогранна галузь знань, “вона дає теоретичну та методичну основу для пошуків родовищ, буріння свердловин, видобутку, транспорту і перероблення вуглеводневої сировини” [15; 8]. Саме тому *термінологію нафтогазової промисловості* визначаємо як сукупність спеціальних найменувань, що позначають поняття, пов’язані з розвідуванням нафтових та газових родовищ , бурінням та експлуатацією нафтових і газових свердловин, збиранням та підготовленням нафти і газу, транспортуванням та зберіганням нафти і газу та економікою нафтогазової промисловості. Таким чином, терміносистема нафтогазової галузі існує у своїй незамкненій системі, що перебуває під постійним впливом літературної мови, частиною якої вона є, та системи понять нафтогазової промисловості.

Термінологи небезпідставно вважають, що на сьогодні терміносистема української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують усі сфери науково-технічної діяльності [177; 11]. Отже, українська термінологія нафтогазової промисловості функціонує як уже сформована система, тому завданням термінологів є її нормалізація та стандартизація. Адже важливість будь-якої галузевої термінології визначається тим, що вона сприяє становленню певних загальномовних норм, а її оптимізація допомагає поліпшенню взаєморозуміння між фахівцями [181; 264].

Унормування й стандартизація будь-якої термінології можливі лише за умови всебічного вивчення конкретних терміносистем як у їх синхронному зрізі, так і в діячності. На думку А. Крижанівської, розв'язання проблем упорядкування терміносистем слід починати зі з'ясування основних тенденцій їх історичної еволюції [92; 13]. До того ж наукова термінологія є органічною частиною загальнонаціональної мови, тому “встановлення системних ознак термінології окремої мови можливе лише на основі вивчення загальномовних закономірностей, оскільки термінологічна система є одним із проявів цих закономірностей” [97; 12].

Актуальність дослідження полягає в тому, що українська термінологія нафтогазової промисловості ще не була об'єктом комплексного дослідження, хоч її збиранням і лексикографічною систематизацією почали займатися у 90-х роках ХХ століття. Лише поодинокі назви, що ввійшли до складу цієї терміносистеми, принагідно аналізувалися з погляду їхньої етимології, словотвірної будови та функціонування в окремих працях, де досліджувалася технічна й гірнична термінологія взагалі.

Розгляд термінології нафтогазової промисловості зумовлений насамперед практичними потребами суспільства. З'ясування загальних і специфічних закономірностей організації терміносистеми нафтогазової промисловості на різних етапах становлення, аналіз процесів творення термінів, дослідження їхнього складу з погляду походження допоможе при впорядкуванні всієї терміносистеми, її стандартизації, дозволить прогнозувати тенденції подальшого розвитку, водночас сприятиме досягненню належного рівня мовного забезпечення нафтогазової промисловості, виділить зв'язки з іншими терміносистемами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є одним із напрямів опрацювання наукової теми “Стилістика української мови” кафедрою стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та пов'язане з проблемами, над якими працюють у відділі термінології та ономастики Інституту української мови НАН України.

Метою дисертаційної роботи є комплексно дослідити українську термінологію нафтогазової промисловості, виявити і проаналізувати особливості її формування і функціонування.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- описати основні етапи формування української термінології нафтогазової промисловості;
- дослідити склад української термінології нафтогазової промисловості з погляду походження;
- провести лексико-тематичну класифікацію аналізованої термінології;
- виявити закономірності функціонування досліджуваної термінології; проаналізувати причини та особливості перебігу лексико-семантичних

процесів в українській термінології нафтогазової промисловості;

- визначити шляхи та способи творення термінів нафтогазової промисловості, описати найпродуктивніші термінотвірні моделі;
- дати практичні рекомендації щодо унормування і стандартизації української термінології нафтогазової промисловості на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є українська термінологія нафтогазової промисловості.

Матеріалом дослідження стали близько 12 тис. термінів нафтогазової промисловості.

Предметом дослідження є процеси формування української термінології нафтогазової промисловості, її лексико-семантичні та структурно-словотвірні особливості.

Джерелами дослідження послужили лексикографічні праці різного спрямування – загальномовні, спеціалізовані, енциклопедичні, перекладні тощо. Крім того, термінологічний матеріал добирався з наукових праць, довідників, підручників, посібників і періодичних видань.

Методи дослідження. Мета роботи, завдання й специфіка об'єкта і предмета дослідження зумовили використання як основного описового методу дослідження, що охоплює лінгвістичні спостереження, порівняння, узагальнення та класифікації. Дослідження плану змісту термінології, уточнення семантичної структури одиниць здійснювалося шляхом використання дефінітивного та етимологічного аналізу й елементів дистрибутивного аналізу. У полі зору дослідження були також синхронний та діахронний аспекти.

Наукова новизна роботи. У пропонованому дослідженні уперше в українському мовознавстві об'єктом комплексного системно-функціонального та синхронно-діахронного аналізу стала українська термінологія нафтогазової промисловості. До аналізу залучено фактичний матеріал, більша частина якого не була предметом спеціального дослідження. У роботі систематизовано відомості про природу терміна, введено поняття “термінологія нафтогазової промисловості”. На основі польового принципу опису мовних угруповань терміносистему нафтогазової промисловості вперше проаналізовано як структуру, у складі якої виділено лексико-тематичні групи за екстралінгвальними ознаками. Вперше в українському термінознавстві узагальнено спостереження над термінологією нафтогазової промисловості на різних етапах її формування, простежено способи та шляхи збагачення термінофонду, особливості перебігу лексико-семантичних процесів у досліджуваній термінології, а також вироблено рекомендації щодо унормування термінології нафтогазової промисловості на лексичному та словотвірному рівнях.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні відомостей про загальні напрями розвитку словникового складу української мови, зокрема спеціальної лексики, про закономірності формування і становлення

української термінології нафтогазової промисловості. Проведений аналіз терміносистеми нафтогазової справи дає глибше уявлення про системну організацію не лише досліджуваної термінології, а й термінологічної лексики української мови взагалі, про різні типи взаємозв'язку та взаємодії лексико-семантичних одиниць у її межах. Запропонований аналіз буде сприяти впорядкуванню та стандартизації термінології нафтогазової промисловості.

Практичне значення. Узагальнені в дослідженні результати спостережень можуть бути використані при укладанні тлумачних та перекладних словників із термінології нафтогазової справи, при написанні підручників та посібників із лексикології й термінознавства. Одержані результати можуть бути застосовані в навчальному процесі – у підготовці та викладанні спецкурсів із термінознавства студентам як філологічного, так і нефілологічного, зокрема нафтогазопромислового, профілю.

Апробація результатів дослідження. Окремі розділи і вся дисертаційна робота обговорювалися на засіданнях кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні теоретичні положення та результати дослідження викладено в доповідях на науково-звітних конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2002, 2003, 2004), IV Міжнародній науковій конференції “Проблеми української термінології” (Львів, 2002), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (Київ, 2002), Міжнародній науково-практичній конференції “АВІА-2003. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: проблеми та перспективи” (Київ, 2002), Всеукраїнській науковій конференції “Українська термінологія і сучасність” (Київ, 2003).

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання курсу “Українська мова за фаховим спрямуванням” студентам Полтавського національного технічного університету імені Ю. Кондратюка (довідка про впровадження № 62 від 26.02.2004) та Полтавського геологорозвідувального нафтового технікуму (довідка про впровадження № 104 від 24.02. 2004).

Публікації. Основні положення роботи висвітлено у 9 публікаціях, із них 6 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

РОЗДІЛ I

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

1.1. Зародження й процеси становлення української термінології нафтогазової промисловості

Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості тісно пов'язані з історією розвитку і становлення нафтогазової галузі та науки про неї й української літературної мови в цілому

Умовно можна виділити кілька етапів у розвитку аналізованої термінології, що збігаються з етапами становлення української науково-технічної термінології, оскільки досліджувана термінологія є її органічним складником. Упродовж століть функціонувала виробнича термінологія народних промислів, у якій виокремлювалася і термінологія нафтогазодобування.

В Україні про наявність нафти в її надрах було відомо давно, свідченням чого є нафтопрояви, що були виявлені в копанях колодязях та грязьових вулканах на Керченському півострові ще в III ст. до н.е. Торговельні шляхи, які проходили через Крим, сприяли поширенню керченської нафти в містах Київської Русі. Як зазначає В.В.Німчук, “уже лексикон “Толкование неудобь познаваемомъ ... рЪчем» (список XIV ст.) містить термін *навта* з перекладом “смЪшеніє алои и смола и воскъ съмердашимъ каменіємъ”, запозичений із грецької мови, в яку ввійшов з іранської. Староукраїнський звуковий варіант *нефта* позначений тюркським впливом” [140; 141]. З арабської *nafth*, *nift* від *nafatha* – кипіти, цю ж ознаку клетотіння, бурління, що супроводжувало вихід нафти на поверхню земної кори, ймовірно було покладено в основу і праслов'янської назви *кип'ячка*. Крім того, для позначення маслянистої горючої рідини, що використовувалася переважно у західній частині території сучасної України у використовували лексему *рона*, запозичену з польської мови зі значенням “гірська смола”.

Термін *газ* є штучним утворенням бельгійського хіміка І. Б. ван Гельмінта (1577-1644) на основі латинського *chaos* або німецького *gächen* – кипіти. Можна припустити, що до того часу, як цей термін потрапив у праслов'янську мову на території сучасної України газ, як і нафту називали

кип”ячкою.

Отже, перший етап розвитку української термінології нафтогазової промисловості – з XIII ст. і до кінця XIX ст. – це зародження зазначеної терміносистеми.

Українська нафтогазова наука почала формуватися в кінці XIX ст. Це й стало початком другого етапу розвитку термінології цієї галузі. З цього часу термінологія почала творитися свідомо, оскільки в ній мали гостру потребу фахівці та науковці.

Наступний етап розвитку термінології нафтогазової справи припадає на 20-ті роки XX ст. і пов’язаний із діяльністю Інституту української наукової мови. Цей час характеризується бурхливим розвитком термінотворення, адже тогочасні суспільно-політичні умови сприяли формуванню самостійної потужної мови української науки й техніки.

Однак уже з 30-х років почалися репресії щодо національних термінологій, наслідки яких відбилися і на сучасному стані української науково-технічної мови. Період застою в розвитку української термінології тривав аж до 90-х років XX ст.

Після здобуття незалежності в Україні нафтогазова галузь стала однією з найпрогресивніших галузей промисловості, тому стимулом розвитку термінології на нинішньому етапі є досягнення сучасної науки та техніки. Крім того, постійно зростає інтерес до проблем термінології як з боку галузевих фахівців, так і з боку лінгвістів. На сьогодні вивчаються теоретичні проблеми термінології, формування й становлення термінологій окремих галузей і розв’язуються практичні завдання стосовно в нормування та стандартизації української науково-технічної термінологіки.

На території сучасної України нафтогазова промисловість бере свої витoki з видобутку нафти. Розроблення газових родовищ почалося лише в 20-х роках XX ст., тому в період зародження аналізованої термінології більшість спеціальних назв стосувалася нафтодобування.

Найдавніші письмово зафіксовані відомості про карпатську нафту відносять до першої половини XVI ст. У книзі “вихідця з Русі” Стефана Фалімира “Про зілля та їх міць”, виданій у 1534 році в Кракові, наводиться характеристика нафти як лікувального засобу і рекомендації для її зберігання. Цей опис був не тільки першим у Галичині, але одним із перших у Європі. Більш докладні матеріали про бориславську нафту опублікував у 1617 році львів’янин Еразм Сикст у роботі “Про теплі води у Шкло”, де одночасно з описом нафтових криниць ним схарактеризовані різні способи перероблення сирової нафти та конструкція апаратів для її переганяння [14; 16]. Ці праці були написані польською мовою, як і всі подальші розвідки, присвячені карпатській нафті, що виходили протягом наступних трьох століть.

Про зародження української виробничої термінології нафтового промислу свідчить те, що в українську частину загальнономовних словників

того періоду (“Лексис” Лаврентія Зизанія (1596 р.), “Лексикон славенороський” Памви Беринди (1627 р.), “Синоніма славеноросская” невідомого автора (XVII ст.), “Лексикон славено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.)) входять деякі терміни нафтогазової промисловості: *нафта, рона, помпа* тощо [133; 7].

Видобуток нафти, за офіційними джерелами, розпочали у 1771 році на Коломийщині. А в 1810 році було видано перший державний документ про нафту в м. Дрогобичі, завдяки якому підприємці Йосиф Геккер та Іван Митис одержали державний дозвіл на нафтовидобуток. Щоправда, перша спроба була невдала, оскільки вони зобов’язалися видобути велику кількість нафти, але не змогли цього виконати, тому підприємство закрили і про нафту забули до 1852 р. Саме тоді Гнат Лукашевич та Іван Зег спробували використати дистилят для освітлення й запалили першу нафтову лампу, виготовлену львівським бляхарем Братковським.

У другій половині XVIII ст. з’являються публікації про нафту українською мовою, що є свідченням формування української нафтопромислової термінології. Першими літературними творами, що фіксують терміни нафтогазової промисловості є твори І Франка. У 1877 році виходить цикл його оповідань “Борислав. Картини з життя підгірного народу”, а у 1881-1882 рр. повість “Борислав сміється”, котрі вміщують понад 20 назв, що стосуються видобування нафти. Крім того, після повісті “Борислав сміється” І.Франко вмістив “Словничок незрозумілих слів”. До складу цього словника увійшли деякі терміни нафтогазової промисловості, яким автор спробував дати тлумачення. Серед них - назви знарядь праці та механізмів: *кибель* (відро, бак для черпання нафти), *шнур, корба, перевесло, котел, бочка, дерев’яний вал* й ін.; найменування нафтопромисловців, – *ріпник, майстер-нафтарник*; назви видів нафти – *нафта, кип’ячка, рона*; назви речовин, що видобувалися з нафти і разом із нафтою, – *парафіна, віск, цезезина, бензина, газоліна*; назви місць видобування – *нафтарня, нафтова яма, закіп, копальня, шахта*.

Звичайно, тільки деякі з цих термінів увійшли до складу сучасної термінології нафтогазової промисловості, а інші в сучасній українській мові вважаються діалектизмами. Це пов’язано не тільки з тим, що перші спеціальні назви були не зовсім досконалі, хоч і цей факт має місце, але й з подальшим швидким розвитком нафтової галузі, технічним удосконаленням нафтових промислів тощо.

Використання І.Франком цих термінів у циклі оповідань та повісті “Борислав сміється” засвідчує, що у 70–80-і роки XIX ст. у живій народній мові функціонувала спеціалізована лексика нафтовидобування, незважаючи на те, що наукові дослідження прикарпатської нафти того часу велися лише польською мовою.

Отже, перший період розвитку української термінології нафтової промисловості тривав із XIII ст. і до кінця XIX ст. Це етап, що характеризується зародженням та становленням зазначеної групи термінів.

Дослідники термінології не одностайні щодо надання лексиці початкового періоду статусу термінології. Побутує думка про те, що таку лексику слід визначати як професійну з огляду на “архаїчність донаукової спеціальної лексики порівняно з науковою термінологією” [69; 140] та на образність і неточність.

Не можемо погодитися з такою думкою, оскільки між словником науки й словником побуту існує прямий тісний зв’язок та, як зазначає В. Виноградов, “будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови” [25; 6]. Крім того, слушним є зауваження про те, що образність властива спеціальним найменуванням тільки в момент його утворення [1; 56], а оскільки процес творення термінів шляхом вторинної номінації є безперервним, то на кожному з етапів розвитку певній частині термінології притаманна образність (наприклад, у сучасній термінології нафтогазової промисловості є такі терміни: з’єднання *труб типу “хвіст ластівки”*, *тарілка*, *лапа* тощо). Але з часом “образність пригасає”, і тоді “на перший план виступає логічна схема, або взаємозв’язок певних наукових побудов” [151; 163].

Проте, природно, термінологія початкового періоду має свої особливості, які виявляються у тому, що функцію терміна виконують звичайні слова, які відображають сутність понять нафтовидобування із різним ступенем повноти, залежно від обсягу відомостей, нагромаджених у процесі пізнання [119; 54]. Це насамперед неусталеність значення терміна (оскільки перші спеціальні назви не мали дефініцій), що виявляється в багатозначності, наприклад, термін *нафта* у той час – це не тільки *ропа* (сира нафта), але й світильний дистилят – *гас*. Крім того, у термінології того періоду широко розвинена орфографічна та фонетична варіантність. Фіксуються такі варіанти терміна *нафта*: *нахта*, *нефта*, *нефть*, *нехта* і т. ін. [269], [228].

Уже в період з XIII ст. і до кінця XIX ст. досліджувана терміносистема включала велику кількість іншомовних запозичень, причому найчастіше для називання речовини. Так, у І.Франка зафіксовано: *цезезина* (лат. *cera* – віск), *бензина* (фр. *benzine* від лат. *benzoe* – ароматичний сік), *газоліна* (фр. *gaz* від грец. *chaos* – хаос та лат. *oleum* – олія), тоді як назви технічних пристроїв і деталей в основному українського походження.

Отже, спеціальну лексику періоду формування термінології слід вважати початковою термінологією нафтогазової промисловості, хоч у сучасних словниках такі назви фіксуються як діалектні. Таким чином, зародження аналізованої термінології припадає на XIII – XIV ст.

Із 90-х років термінологічною роботою систематично займається Львівське наукове товариство імені Т.Г.Шевченка, метою якого було творити науку українською мовою, що передбачало формування національної наукової термінології. Як зазначають дослідники, особливу потребу в розробленій термінології відчували “природописні дисципліни” [52; 26]. У записках цього органу почали регулярно друкуватися матеріали, які

стосувалися української наукової термінології, причому авторами цих статей були фахівці з технічних і природничих галузей знань, оскільки “видатних філологів товариство не мало” [52; 35].

Із 1895 року дійсним членом наукового товариства було обрано професора Р. Залозецького – видатного українського вченого, відомого дослідника прикарпатської нафти. Досконала обізнаність професора з усіма аспектами нафтової галузі, глибокі теоретичні знання, організаційні здібності висунули його в лідери нафтовиків Галичини. З 90-х років ХІХ ст. Р. Залозецький редагував технічний часопис “Нафта”, що виходив двічі на місяць німецькою і один раз на місяць польською мовами. Це видання тривалий час було єдиним друкованим енциклопедичним джерелом знань із нафтогазової галузі.

Із 1897 р. почав неперіодично виходити “Збірник математично-природничо-лікарської секції НТШ”, у кожному томі якого друкувалися матеріали, присвячені термінологічним проблемам. Щоправда, питання термінології нафтогазової промисловості окремо не розглядалися, лише поодинокі терміни цієї сфери принагідно аналізувалися при розгляді хімічної термінології.

Другий період розвитку розгляданої термінології пов’язаний із виникненням української нафтогазової науки. У 1899 році при Львівській політехніці організовується перша Крайова науково-дослідна станція для вивчення прикарпатської нафти та озокериту.

Специфіка етапу становлення української нафтогазової науки полягає в тому, що діяльність українських дослідників проходила в умовах австрійського, а потім польського державного устрою на українських землях Галичини. Хоч австрійський період був досить сприятливим для праці українських дослідників, але в цей і наступний періоди дослідницькі роботи велися в інтересах панівної держави й зазвичай мовою цієї держави. Саме тому українські автори прославились як австрійські або польські вчені. У 1908 р. львівські інженери засновують “Українське технічне товариство”, головою якого обирають Р.Залозецького. “У ході дискусії, яка проходила в товаристві, обговорювалися питання захисту української мови в державних установах Галичини. Великою заслугою товариства є започаткований ним ще перед 1914 р. досвід праці над розробкою української технічної термінології” [13; 15]. На жаль, результатів цієї роботи в жодному друкованому виданні опубліковано не було.

Одним із перших підручників з хімії українською мовою був “Основи хімії: Підручник” професора Кравса Конрада, виданий у Чернівцях на кошти товариства “Українська школа” у 1910 р. Він уміщує з-поміж інших такі параграфи: “Нафта, кип’ячка, або скальний олій (Petroleum)” та “Парафіна”. Вони займають разом трохи більше від однієї сторінки, проте вміщують багато термінів, що стосуються нафтової хімії, серед них: *леткі вуглеводні, ціпкі вуглеводні, василіновий олій, парафіновий олій, нафтові жерела, фракціонована дистиляція (перегінка з перервами), нафтовий етер, олива до машин, бензина, лігроїна, рафінована нафта, парафіна* тощо.

У цей час поживляється термінологічна робота і в Східній Україні. Після 1905 р. у Російській імперії було обмежено дію законів, що стосувалися заборони української мови. Всюди почали створюватися гуртки, що мали на меті вироблення національної термінології (при Київському політехнічному інституті, товаристві ім. Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові, Луганському науковому товаристві).

Термінологічною діяльністю займалося і Київське українське наукове товариство, яке в травні 1911 р. випустило першу книгу “Збірника природничо-технічної секції”. У ній уміщувалися статті українських учених та інженерів із різних сфер техніки й природознавства. Свідченням того, що з-поміж інших завдань укладачі збірника ставили за мету виробити українську технічну термінологію, був “Словар технічних виразів”, який уміщувався в кінці кожного збірника. До першого збірника ввійшли терміни, які стосуються нафтодобування: *помпа, помпувати, хлипавка, пристрій, розчин, дестильована вода* і т. ін. Другий збірник природничо-технічної секції вийшов у 1912 р. та вміщував, крім інших, такі терміни: *вал, википки нафтові, гірська порода, помпа відсередкова, помпа годуюча, помпа смокова, ропа* тощо. До третього збірника, який побачив світ у 1915 р., увійшли терміни: *водозбір, поклад, покладовинне, простягання шарів, горотвір* і т. ін.

Отже, при розгляді природничо-технічної термінології не залишалася без уваги термінологія нафтодобування, хоч вона була ще на той час недостатньо розвинена та розроблена.

Деякі терміни нафтогазової галузі входять до складу загальномовних словників початку ХХ ст. Найвизначнішою лексикографічною працею того періоду є “Словарь української мови”, виданий у 1907-1909 рр. за редакцією і найактивнішою авторською участю Б.Грінченка. До складу словника ввійшла невелика кількість термінів нафтогазової промисловості, зокрема такі: *нехта, нехтянка, ропа, помпа, свердел* тощо.

Після проголошення Української Народної Республіки в 1917 р. українська мова стає офіційною мовою законодавства, адміністрації, війська. Різко зростає попит на українськомовні підручники, словники. Водночас спостерігається “вибух термінотворчості українською мовою” [133; 16]. Термінологічні словники створюються гуртками, секціями й окремими авторами. “Словники різнилися якісно, але загалом їх рівень був невисокий, вони склалися похапцем, щоб задовольнити нагальну потребу, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань,” – зауважує Ю. Шевельов [210; 66]. Усе ж упродовж 1918 – 1919 років на Східній Україні було видано понад 20 термінологічних словників із різних галузей знань: медицини, фізики, хімії, математики, географії, судівництва і т. ін.

У серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві було утворено Термінологічну комісію, однією з основних підвалин діяльності якої стали термінологічні набутки Галичини. Комісія мала на меті об’єднати всі розпорошені гуртки, комісії та окремих осіб, що займалися термінологією. При Академії наук також створили Орфографічно-термінологічну, або Правописно-термінологічну комісію. Сфера її діяльності не обмежувалася

укладанням і виданням словників. Як зазначає Т. Панько, “проводилася велика термінологічна робота різних напрямів: збирання, впорядкування, розроблення теорії терміна” [151; 111].

Результатом діяльності Технічно-термінологічної комісії при департаменті професійної освіти Міністерства народної освіти стало видання за редакцією Т.Секунди трьох невеликих випусків “Технічної термінології” (“Статика”, “Залізобетон”, “Гірництво”). У випуск III “Гірництво” (1919 р.) майже не ввійшли терміни нафтової промисловості, були лише поодинокі назви, що певною мірою стосувалися цієї галузі (*плат, обсягомір, фонтан* тощо).

Той факт, що в Східній Україні мало уваги приділяли розробленню термінології нафтогазової промисловості, пояснюється тим, що лише в середині 30-х років було відкрито нафтогазоносну структуру Дніпровсько-Донецької западини – перше джерело нафти і газу в Східній Україні.

Із початком ХХ ст. пов’язують зародження в Україні газодобувної промисловості, що, як і нафтову, започатковано у Прикарпатті – найстарішому нафтогазопромисловому регіоні Європи. Попутний газ нафтових родовищ стали використовувати в котельнях при бурінні свердловин на початку ХХ ст. Ширше використання нафтового газу та його примітивне оброблення в Прикарпатті почалося у 1912-1913 рр. [51; 6]. Промислове видобування газу почалося у 1924 р. із розроблення Дашавського родовища і введення в експлуатацію першого газопроводу Дашава – Стрий.

Таким чином, зародження української нафтогазової науки стало поштовхом для розвитку термінології цієї галузі. До того ж політична ситуація у Східній Україні сприяла творенню української науково-технічної термінології взагалі.

Новий етап розвитку термінології нафтогазової галузі – це 20-і роки ХХ ст. Саме ці роки стали плідним періодом для творення національної термінології, чому сприяла поява багатогалузевих термінологічних словників, що було результатом взаємодії східно- і західноукраїнських шкіл.

У 1921 р. дві термінологічні комісії були об’єднані в Інститут української наукової мови. Він був установою при Академії наук, що складалася з 6 відділів та з 84 секцій. Створення Інституту української наукової мови відкрило новий період у розвитку української науково-технічної термінології, оскільки вперше в історії української мови термінологія розвивалася за визначеним планом та за підтримки держави [133; 21]. Часовий проміжок 1921 – 1933 роки термінознавець А.Вовк назвав “золотим десятиріччям” розвитку української науково-технічної термінології [28; 27].

Як зазначає І.Огієнко, “праця Інституту жваво проходила в усіх його секціях. Головне завдання кожної секції – виготовити відповідний словник. Для цього... кожна секція через своїх численних кореспондентів збирала живий матеріал серед народу... Крім того, секції збирали матеріал із старих книг та з давніх рукописів” [146; 52]. Робота Інституту була чітко спланована

, на засіданнях комісії вироблялися спільні вимоги і рекомендації до укладання словників. У 1928 р. виходить “Інструкція для укладання словників в ІУНМ”, а слідом кілька термінознавчих праць, що уточнюють загальні настанови для кожної конкретної термінології (О. Яната “За яким принципом треба укладати українську природничу термінологію”, Я. Лепченко “За якими правилами укладає Інститут Української Наукової Мови українську природознавчу номенклатуру”, Т. Секунда “Про принципи укладання української технічної термінології”). Ці праці мали велике значення, оскільки свідчили про те, що розбудова української науково-технічної термінології проводиться на вироблених лінгвістами наукових засадах. Зокрема, обстоювався принцип побудови терміносистеми на національному ґрунті з урахуванням досягнень, вироблених європейською термінологічною думкою. Так, Я. Лепченко у своїй статті стверджував, що “Інститут Української Наукової Мови дбає про те, щоб наблизити наукову мову до звичайної живої мови народу, щоб наукова фраза, науковий термін чи назва своєю формою, своїм словотвором були зрозумілі народові, народній мові” [110; 28]. Т. Секунда зауважує, що “при творенні термінів треба бути обережним, творити їх на народній основі”, водночас він рекомендує до вжитку деякі інтернаціональні терміни, але лише ті, що не мають українських відповідників (*температура, барометр, манометр* тощо) [1744; 20].

Теоретичні засади термінотворення були подані в “Інструкції для укладання словників в ІУНМ”. У цій “Інструкції” насамперед зверталася увага на те, що потрібно використовувати лексичний матеріал певної мови та літературних джерел; творити новий термін із кореневих мовних основ; у разі, коли потрібний іншомовний термін, запозичення слід проводити безпосередньо “з термінологічного матеріалу іншої чужої мови, де, очевидно, ця галузь діяльності самостійно й повно розроблена” [66].

Тенденції вироблення української науково-технічної мови у 20 – 30-х роках ХХ ст. були логічним продовженням напрацювань дослідників кінця ХІХ ст. Уся робота Інституту ґрунтувалася на фундаменті, закладеному дослідженнями українських лінгвістів, письменників, учених, об’єднаних навколо Наукового товариства імені Т. Шевченка [151; 114].

Одним із перших словників, виданих ІУНМ, був “Словник геологічної термінології (Проект)” академіка П. Тутковського (1923 р.). Словник складався з двох частин: російсько-української та українсько-російської. У передмові до словника автор не схвалює практики штучного творення нових термінів. Він вважає, що “природнича термінологія в дійсності існує в народі ... в ній є дуже гарні і яскраві вирази, треба лише завдати собі труда – ознайомитися з тими скарбами” [274; 90].

До словника ввійшли терміни, які дістали схвалення природничої секції ІУНМ, та терміни, що використовувалися на позначення геологічних понять у літературі раніше. Так, у словнику подано як нормативний термін *свердловина*, а поряд стоять *дучка, сверлена дучка, сверлена яма, сверлений отвір, свідровий отвір, верчена діра, бурова скважина, дюрова криниця*.

Нормативним визнається й термін *нафта* при поданих *нахта, нехта, олій скельний, олій скальний, текучка, кип'ячка, рона, китиця*. У деяких випадках секція визначає по два терміни, що мають однакові права на функціонування: *щілинистість і шпаруватість, трубка і дудка, дистиляція і перегін, підніжжя і низ гори*. Немає однозначності й у поглядах на те, який термін – національний чи запозичений – вибрати з двох пропонуванних. Дуже часто укладач віддає перевагу запозиченим термінам: *абразія* (при існуючому *стирання*), *асфальт* (поряд подається *земна смола*), *кар'єр* (хоч далі йде *копня*), *флексура* (українське – *згиб*), *базис* (при українському *основа*) і т. ін. Хоча у поданому ряді *лунак, лупець, лупок, сланець* нормативним визнається український термін *лунак*.

Отже, у “Словнику геологічних термінів” П.А. Тутковського спостерігаємо пошук термінів, які б відповідали змісту позначуваного поняття і повністю задовольняли потреби фахівців. У деяких випадках у словнику подано терміни, не схвалені секцією, але лише в тому випадку, коли на позначення відповідного поняття іншого терміна не існувало. Наприклад, до таких термінів належать *змір* (рос. *газомерь*), *розпряжність* (рос. *давление газовое*), *киндибал* (рос. *густая нефть*), *нехтянка* (рос. *нефтяной колодезь*) тощо. У такий спосіб укладачі словника показали, як багато ще потрібно зробити для вироблення та внормування досліджуваної термінології.

Таким чином, зміст і структура словника показують, яку величезну роботу здійснили науковці природничої секції ІУНМ, намагаючись унормувати українську наукову термінологію.

Окремо термінологія нафтогазової справи не досліджувалася і в технічному відділі, але її вивчення було одним із завдань гірничої секції. Що й підтвердив “Словник гірничої термінології (Проект)” П.Василенка та І.Шелудька, який вийшов у 1931 р. У словнику представлена термінологія різних галузей гірничої справи, в тому числі й терміни нафтогазової галузі. Джерелами “Словника гірничої термінології” з-поміж інших стали Збірники природничо-технічної секції Українського наукового товариства у Києві 1911, 1912 і 1915 років; “Технічні вісті” – орган Львівського технічного товариства, місячник, присвячений усім галузям технічного знання, (1927, 1928, 1929 років) та повість І.Франка “Борислав сміється”.

“Словник гірничої термінології (Проект)” містить чимало термінів так званих загальногірничих, які характеризують процес видобутку корисних копалин узагалі, наприклад: *порода, копня, розробка, промисел, шахта, шурф, електросвердло, видобутність, дебіт, копалина, родовище, запас* тощо. Крім того, до складу словника входять однослівні терміни та термінологічні сполуки, що стосуються безпосередньо нафтогазової галузі. З них лише невелику частину спеціальна література включала раніше, наприклад: *міграція нафти, газове родовище, устоювання, цистерна нафтова, газівня, газомір, вичерпування* тощо, основну ж масу становлять терміни-новотвори гірничої секції Інституту української наукової мови або слова, які вперше вжиті в такому термінологічному значенні, наприклад: *газівництво*,

нафтоприймальня, нафтовидавальня, виробництво нафтове, газовище, нафтодобувник, нафтомір, нафтойма, нафта асфальтова, нафта дестильована, рівень газовий, нафтопереробня, газовмісність тощо. Наявність таких термінів підтверджує той факт, що укладачі словника спиралися на основні методологічні засади, вироблені ІУНМ, зокрема творили нове слово-термін (новотвір) із кореневих власномовних або запозичених основ, оформлюючи його відповідними українськими суфіксами й префіксами.

У цьому словникові, як і в словнику П.Тутковського, поряд із терміном, який секція визнала нормативним, подаються його варіанти, що включені до попередніх видань. Звичайно, для нормативного термінологічного словника наявність синонімії і варіантності не прийнятна, але, зважаючи на те, що “Словник гірничої термінології”, як і низка інших словників, виданих ІУНМ, мав підзаголовок “Проект”, а також на тогочасний стан розвитку термінології, можна стверджувати, що така побудова словникової статті була доречна.

Укладачі словника намагалися охопити якомога більше аспектів нафтогазової галузі, що їм значною мірою вдалося, оскільки більша частина термінів, що ввійшли до “Словника гірничої термінології (Проекту)” П. Василенка, І.Шелудька, закріпилася у мовній практиці фахівців і використовується до нашого часу.

Політика українізації в Радянській Україні сприяла тому, що в Харкові почали виходити книги та технічні часописи українською мовою. У 1928 р. Державним видавництвом України була видана книга А. Тулпарова “Виробництво нафтових продуктів”. Вона складалася з двох розділів: перший мав переважно хімічне спрямування, а другий “Короткий опис виробництва нафтових продуктів” і третій “Промислове значіння нафти” стосуються саме нафтоперероблення. Термінологія, використана автором цієї праці, відрізняється від термінології попередніх видань меншою кількістю синонімів. Це виявляється в тому, що А. Тулпаров віддає перевагу запозиченим термінам й у деяких випадках відкидає їх українські відповідники. Так, абсолютна перевага надається термінові *нафта*, лише один раз у тексті зустрічаються терміни *гірська олія* та *нафтова олія*. Із пари дублетів *дистиляція* і *перегін* частіше вживається термін *дистиляція*, причому змінилося його написання (у попередніх авторів було *дестильяція*). Крім того, використовуються наступні терміни іншомовного походження: *вазелін, сепаратор, дефлегматор, рура, рафінерія, крекінг, пірогенізація, гудрон, фракції, лембик* тощо.

У 1931 р. видається праця науково-популярного характеру “Що таке середопальний двигун” І. Фішбейна, що має підрозділ “Паливо для середопальних двигунів”, де на чотирьох сторінках описано нафту як основне джерело палива, її властивості й способи застосування. Термінологічно книга небагата, оскільки розрахована на пересічного читача. Автор в основному послуговується тією ж термінологією, що і його попередники.

Що ж до спеціальних періодичних видань, то з 1927 по 1936 роки виходив часопис “Техніка масам” – орган Всеукраїнського товариства “Техніка масам”. Протягом 1930 – 1933 рр. у ньому друкується кілька статей, присвячених нафтогазовій промисловості (Є. Зеланд “Нафтові фонтани і значення натурального газу”, В. Бородкин “Нафтова революція”, Л. Войткевич “Де та як добувають нафту”, К. Заремба “Сьогочасні велетенські газгольдери”, А. Гринган “Рідке паливо”). У цих публікаціях зустрічаються такі терміни: *свердління, видобування, перегонка, дистиляція, свердло, крекінг, зложища нафти, фонтан вдарно-штангове буріння, експлуатаційні свердловини, нафтопровід, нафтопродукти, добання, вибірниця, газ “вогкий” і “сухий”*.

Товариство автомобілістів у Харкові з 1928 по 1933 роки випускає свій друкований орган – “Авто та шляхи”. У ньому протягом 1930 р. друкуються статті, пов’язані з нафтогазовою промисловістю: А. Дубнер “Крекінг-бензина”, А. Дубнер “Рідке паливо в Німеччині та питання крапління вугілля”, “Що таке асфальт” (автор не зазначений). У цих статтях використовуються терміни, що позначають продукти нафтоперероблення: *газолін (важка бензина), лігроїн (легка бензина), крекінгована нафта, нафтові мастиви*.

У той час, коли в УРСР науково-технічна термінологія переживала своє “золоте десятиліття”, на Західній Україні спостерігається деяке зниження активності термінологічних студій. Причиною цього була зміна політичної ситуації в Галичині, де польський уряд не тільки не підтримував розвитку української науки, а й перешкоджав йому. Крім того, на думку Г. Наконечної, існували ще й суб’єктивні причини зменшення інтенсивності термінотворення в Галичині впродовж 1920-1930-х років. Це “почуття виконаного обов’язку, що опанувало західноукраїнських науковців під впливом успіхів “українізації” в УРСР” [133; 36]. Тепер нові термінологічні віяння йшли з Києва та Харкова, і це сприймалося як належне.

Зростання ролі нафти і газу у світовому господарському комплексі не могло не зацікавити ті українські громадські структури, що продовжували працювати в Галичині й випускати періодичні видання технічного та науково-популярного спрямування. У них друкувалися результати досліджень і науково-популярні праці з різних галузей науки та техніки, в тому числі й геології та гірничої справи. З’являється і низка статей, присвячених виключно нафтогазовій тематиці. “Літературно-науковий вісник”, що видавався Науковим товариством імені Т. Шевченка, у 1923 р. друкує дві статті В.Трепке “Нафта і її значіння в сучасній світовій господарці і політиці” та “Нафтова проблема на Україні”. У статтях описано, яке значення для світової економіки й для економіки України зокрема має нафта як джерело рідкого палива. Ці статті бідні термінологією нафтогазової промисловості, оскільки мають здебільшого економічне спрямування.

У часописі “Технічні вісті”, що став органом Українського технічного товариства у Львові, починаючи з 1925 року майже в кожному номері є публікації з нафтогазової тематики. Активним дописувачем був Данило

Желехівський (“Поклади ропи і земного воску в Східній Галичині та їх експлуатація”, “Взновлення копальні нафти Майдан-Росільна”, “Кріза галицького нафтового промислу”, “Газовий терен Битків-Пасічна”, “Нове верчення в Старуні”). У статтях Д. Желехівського зафіксовано такі терміни: *ропа, нафта, антикліна, луска, газова, поземи (запаси), ропні гази верчення газу, терени* та ін.

Ряд публікацій у цьому журналі друкує і видатний учений у галузі нафтової геології Северин Пастернак. Із 1929 р. він є членом редколегії журналу “Технічні вісті”, а з 1933 р. стає його головним редактором. На цій посаді С.Пастернак не обмежувався тільки редакторською діяльністю, а особисто готував численні матеріали до журналу. В 1933 р. учений публікує дві статті, присвячені вісімдесятиліттю нафтової промисловості Галичини. Ці роботи насичені цікавими фактичними даними з історії нафтової та озокеритової промисловості краю.

У часописі “Життя і знання” в 1928 р. друкує низку статей Микола Бажалук (“Нафта і споріднені твори природи”, “Де знаходиться і як добувається нафтяна ропа”, “Значення нафти”). Цього ж року виходить у світ розрахована на масового читача збірна праця цього автора під назвою “Нафта”. У роботі характеризуються умови залягання покладів, фізико-хімічні властивості нафт, описуються типові родовища, їх зв’язок із певними геологічними структурами, наводяться статистичні дані про видобування нафти в Галичині й у світі, її перероблення і використання нафтопродуктів: бензину, освітлювальних фракцій перегонювання (які називалися тоді нафтою), газоліну, смол (або мазуту), парафіну. Дослідники зауважують, що, незважаючи на популярну форму та орієнтацію на професійно не підготовленого читача, праця М. Бажалука “Нафта” вирізняється високим науковим і технічним рівнем [198; 19]. Із термінологічного погляду праця М. Бажалука цікава тим, що, використовуючи чимало запозичених термінів, він водночас застосовує й українські відповідники. Так, у дослідженні поряд уживаються такі спеціальні назви: *озокерит і земний віск, асфальт і земна смола, нафта і ропа, дистиляція і відпаровування, газолін і земний газ, шар і верства, фалд і сідло, помпа і смок, мазут і смола*. Ще однією особливістю використаної термінології є граматична варіантність, тобто такі терміни, як *асфальт, газолін, бензин, парафін, вазелін, церезин*, уживаються паралельно в чоловічому й в жіночому роді. Така варіантність свідчить про недостатню сформованість термінології нафтогазової промисловості на цьому етапі розвитку.

Таким чином, у 20-30-і роки ХХ ст. посилено розвивалася термінологія нафтогазової промисловості в Україні. Розроблялася досліджувана термінологія в основному фахівцями нафтогазового комплексу, про що свідчать словники та публікації цього періоду.

Справа розбудови української наукової мови була призупинена у 1933 році. Почалася боротьба з “національним шкідництвом на мовному фронті”. Після ліквідації у 1930 р. найавторитетнішого наукового центру, що координував термінологічну працю в усій Україні, – Інституту української

наукової мови, проти української науково-технічної термінології “розгорнулася справжня війна”, за влучним висловом Г. Наконечної [133; 29]. Це ознаменувало початок нового, третього, етапу розвитку української термінології нафтогазової промисловості.

Боротьбу з “національним шкідництвом” у термінології було офіційно підкріплено “Резолюцією комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології” (1934 р.), у якій висувалися вимоги: “переглянути персональний склад працівників”, “вигнати з мовної дільниці ворожі нам елементи”, “вжити відповідних заходів до організації й готування пролетарських кадрів словникарів” [165; 20].

Новий, “очищений” Інститут мовознавства видає додатки до термінологічних словників – “Термінологічні бюлетені” (1934-1936 рр.), у яких “виправлено” 14,5 тис. лексичного складу української термінології, що становило від 50 до 80 відсотків оригінальних українських термінів [133; 31]. “Виробничим термінологічним бюлетенем” зі складу української термінології нафтогазової промисловості вилучені та замінені на російські відповідники й близькі до них такі терміни: *паля – свая, межовий – бакенний, острішок – юбка (ізолятора), прогонич – болт, злучення – з’єднання, линва – трос, почіпний – підвісний, тужавий – в’язучий, вальцьований – прокатаний, масний – жирний, цебер – баддя, лупак – сланець, повзький – повзучий, тяговий – ведучий, чадний – угарний, лускатий – чешуйний, зложище – поклад, уламок – осколок, пастка – западня (газова), верчення – свердління та багато інших.*

Було вилучено терміни, які українська мова запозичувала самостійно, без посередництва російської, якщо вони не відповідали російським. Це особливо стосується назв хімічних елементів: *силіцій став кремнієм, меркурій – ртуттю, флюор – фтором, магnezій – магнієм, манган – марганцем* тощо. Термінологія нафтогазової промисловості зазнала й граматичних змін: низка українських термінів дістали рід російських (*бензина – бензин, прафіна – парафін, генеза – генезис, аналіза – аналіз, цезезина – цезезин* і т. ін.)

Це був складний період у розвитку української наукової термінології, адже перекреслилися результати багаторічної пошукової й творчої праці українських науковців, вилучено з ужитку словники та україномовні підручники.

У Радянській Україні з 1933 р. практично перестали друкуватися технічні періодичні видання українською мовою. Хоч журнал “Техніка масам” ще виходив до 1936 р., загальна термінологічна політика позначилася і на його сторінках. У 1933 р. зазначене видання опублікувало дві статті з нафтогазової тематики: К. Заремба “Сьогочасні велетенські газгольдери” та А. Григан “Рідке паливо”. У текстах цих публікацій, крім того, що не використовуються заборонені українські терміни, до тих із них, які відрізняються від російських, подаються у дужках російські відповідники, наприклад: *виснаження (истощение) нафтових родовищ, копальне (ископаемое) вугілля, крекінг-гас (крекинг-керосин), водень (водород), пальні (горючие) речовини* тощо. А у статті М. Наумова “Природні гази на Україні”,

опублікованій у 1935 р., українські терміни мають неправильне написання під впливом російської мови: *скважина* (замість *свердловина*), *горюче* (замість *пальне*), *газомотор* (замість *газовий двигун*), *резинова промисловість* (замість *гумова промисловість*), *краски* (замість *фарби*), *пар* (замість *пара*) і т. ін.

У 1939 р. Західну Україну, що була осередком розвитку української термінології ще з другої половини ХІХ ст., приєднали до складу Радянського Союзу. Термінологія нафтогазової промисловості, як і термінології інших галузей промисловості, стала російською, російською мовою виходили майже всі матеріали та публікації.

Ще до 1939 р. у Західній Україні виходили часописи “Технічні вісті”, “Життя і Знання”, “Літературно-науковий вісник”, де зрідка друкувалися статті, присвячені нафтогазовій промисловості, причому автори користувалися термінологією, виробленою у 20-ті роки. Зокрема, у 1938 р. Петро Франко у часописі “Життя і Знання” друкує статтю “Як вертять за нафтою”, у якій уживає заборонені вже в Радянській Україні терміни *ропа*, *нафтовий водограй*, *помпувати*, *смокувати*, *свердловий спосіб вершення* тощо. Часопис “Технічні вісті” надрукував кілька статей Євгена Врецьони, у яких автор розглядає різні аспекти проблеми земного газу як джерела енергії, користуючись такою ж термінологією. Проте після того, як Західна Україна стала частиною Радянського Союзу, перестали видаватися технічні журнали українською мовою. Як зазначають автори монографії “Українська нафтогазова наука”, “результати наукових праць друкувалися в основному російською мовою. Не було розробленої й унормованої української нафтогазової термінології. Навчання студентів проводилося переважно російською мовою. Майже не було спеціальних підручників українською мовою” [198; 9].

Цей період характеризується повним застоєм у розвитку української термінології нафтогазової промисловості. Незважаючи на те, що українська нафтогазова наука розвивалась, українська термінологія цієї галузі не використовувалася, оскільки не було потреби ні в підручниках, ні в словниках українською мовою. За більше ніж 40 років вийшли лише поодинокі праці (монографії, підручники) українською мовою, серед них – В. Клименко “Нафта та природний газ Української РСР” (Київ, 1957); М. Стасів “Нафта, газ і озокерит Прикарпаття” (Київ, 1959); В. Кальченко, А. Співак “Газова промисловість України” (Харків, 1969); В. Вітенко та інші “Нафтові та газові родовища України” (Київ, 1961) та ін.

Головним завданням і темою дослідження українських термінологів було максимальне наближення української й інших національних термінологій до російської. “Припинення видання наукових журналів та монографій українською мовою призвели до сумновідомого наслідку – наша термінологія рясніє мовними покручами, кальками, невдалими запозиченнями; нова генерація науковців (навіть ті, для кого українська мова є рідною) недостатньо володіє науковою українською мовою” [89; 174].

Навіть “хрущовська відлига” не похитнула основоположного принципу термінологічної політики в УРСР, продиктованого “Резолюцією НКО” 1934 р.: “...говорити про українську термінологію як таку можна лише з часу існування радянської влади на Україні” [165; 17].

У 1957 р. при Академії наук УРСР створили Словникову комісію на чолі з академіком І. Штокалом, завданням якої було видати 18 російсько-українських та українсько-російських словників. Проте результатом роботи комісії стали 16 російсько-українських термінологічних словників і жодного українсько-російського.

У 1959 р. видавництво АН УРСР видало “Російсько-український геологічний словник” (19 тис. термінів, укладачі: С. Головащук, І . Соколовський) та “Російсько-український гірничий словник” (20 тис. термінів, укладачі: О. Ковшуля, М. Гармаш, М. Зільман). У цих словниках переважна більшість статей має “симетричну будову” [133; 40], тобто російські терміни передані українськими літерами: *эхолот – ехолот, жирный – жирний, магнитный – магнітний, розгонка – розгонка, насос – насос, местонахождение – місцезнаходження, насадка – насадка, газовая съёмка – газова зйомка, нефтенасыщение – нафтонасичення, бурение – буріння* і т. ін.

У деяких словникових статтях наводився й український відповідник, тоді на другому місці стояла російська калька, що не обов’язкова, але може вживатися як нормативна (*нулевая площадка – нульовий майданчик, площадка*). Це спричинило поширення таких покручів, що поступово закріплювалися у мовній практиці фахівців.

У 1961 році були ухвалені спеціальні “Рекомендации Всесоюзного совещания по разработке терминологии в литературных языках народов СССР”, які спонукали до політики “злиття націй” і “дружби народів” у мовному питанні.

У 70-х роках усі спеціалізовані наукові журнали АН УРСР із природничих та технічних наук було переведено на російську мову видання, що призвело до подальшого зросійщення української науково-технічної термінології.

Протягом 70-80-х років було проведено кілька конференцій із проблем науково-технічної термінології (Житомир, 1976; Київ, 1978, 1980 та ін.). Учасники конференцій у своїх виступах, зокрема, зазначали, що основним джерелом розвитку й поповнення української термінології є російська, що вважалося позитивним і єдиноможливим. У результаті частина українських термінів була замінена російськими, з української мови вилучалися ті запозичення, яких немає в російській, активно підтримувалося калькування; активізувалися рідковживані в термінології української мови словотворчі суфікси *-уч(ий), -юч(ий), -к(а)* тощо.

Така термінологічна політика Радянського Союзу спричинила до того, що українська термінологія втратила свої індивідуальні риси і мало не перетворилася на копію російської.

П’ятий період розвитку термінології нафтогазової справи почався з 1991 року, коли Україна стала незалежною державою і всі галузі науки

почали послуговуватися українською термінологією. Гостро постала потреба у фахових словниках, їх вихід засвідчив поступову стандартизацію основного корпусу української науково-технічної термінології.

За останнє десятиріччя ХХ ст. та початок ХХІ ст. в Україні побачили світ понад 600 термінологічних словників. Зокрема, вийшли такі словники з термінології нафтогазової промисловості: В. Бойко та інші уклали “Російсько-український нафтогазопромисловий словник” (1992 р.); Ю. Бугай – “Англо-українсько-російський словник із нафтогазопромислової справи” (2000 р.), О. Акульшин, О. Акульшин, В. Кучеровський – “Російсько-український термінологічний словник із нафтопромислової справи” (1998 р.), Р. Яремійчук, Л. Середницький, З. Осінчук та інші – “Англо-український нафтогазовий словник (1998 р.)”, “Енциклопедичний словник морських нафтогазових технологій: (Укр. - рос. - англ.)”, укладачі: І.А. Франчук та інші (2003 р.)

Уперше в Україні почали створювати власні державні стандарти на терміни та визначення. З цією метою у 1992 р. Держстандартом України і Міністерством освіти України при Національному університеті “Львівська політехніка” був заснований Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології. Як зазначає голова ТК СНТТ Б. Рицар, “завдяки самовідданій праці фахівців і за участю вчених філологів-експертів став можливий безпрецедентний (усупереч світовому досвіду) факт розроблення за період з 1992-1996 рр. понад 600 Державних стандартів України (ДСТУ) на “Терміни та визначення” [167; 7].

Важливим досягненням розвитку термінологічної справи є проведення різноманітних термінологічних конференцій, зокрема “Українська термінологія і сучасність” (Київ, 1996, 1997, 1998, 2001, 2003), “Проблеми української науково-технічної термінології” (Львів, 1993, 1994, 1998, 2002) тощо. Результати роботи конференцій засвідчили недостатню впорядкованість термінології, що ускладнює підготовку і фахове спілкування наукових та науково-технічних працівників, спричиняє помилки під час укладання технічної документації. Таким чином, першочерговим завданням мовознавців є внормування наявних термінологій.

Існує декілька підходів до систематизації і стандартизації терміносистем. Одні дослідники прагнуть повністю відродити національну термінологію, вироблену Науковим товариством імені Т. Шевченка й Інститутом української наукової мови, інші намагаються ввести до української науково-технічної термінології якомога більше запозичень із західноєвропейських мов, особливо з англійської. Слушною є думка Л. Симоненко про те, що “штучна реставрація, нав’язування діалектних, застарілих термінів, власних уподобань ведуть до самоізоляції не лише наукової мови, а й самої науки,” водночас “надмірне захоплення іншомовними термінами призведе до втрати національної мовної самобутності” [175; 5].

Термінологією нафтогазової промисловості активно займаються галузеві фахівці. Так, при НДПІАСУкртрансгаз створено Термінологічний

центр під керівництвом доктора технічних наук, професора М. Гінзбурга. Завданням центру є розроблення єдиної термінологічної бази для фахівців нафтогазопромислового комплексу. Фахівці Термінологічного центру створили “Електронний тримовний багатотематичний тлумачний словник”, що вміщує близько 25 тис. термінів. Цей словник є першим проектом такого типу в Україні. Крім того, у журналі “Нафтова і газова промисловість” із 2000 р. ведеться рубрика “Консультаційний пункт із питань української фахової мови”, де уточнюються значення складних термінів, даються поради щодо правильності перекладу та слововживання.

Отже, на сьогодні термінологія нафтогазової промисловості продовжує бути об’єктом поглибленого вивчення термінологів. Однак ще залишається низка питань, що потребують невідкладного розв’язання, оскільки вони значною мірою затримують розвиток сучасної терміносистеми вказаної галузі.

1.2. Українська термінологія нафтогазової галузі з погляду походження

Словниковий склад української мови – це відкрита, динамічна система лексичних одиниць, різнопланових за джерелами і часом формування [191; 174]. Термінологія як підсистема лексичної системи української мови також неоднорідна щодо походження.

“Практично ні одна природна мова при творенні термінів не може обійтися своїми власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань різних мов послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинутих літературних мов” [177; 6]. Отже, із генетичного погляду терміни нафтогазової промисловості поділяються на власномовні, запозичені та такі, що складаються з національних та іншомовних елементів.

Власномовні терміни становлять основу будь-якої національної термінології. До складу термінології нафтогазової промисловості входять передусім національні терміни праслов’янського походження: *вода, зерно, земля, потік, робота, поле, щит, надра, віск; смола, пісок, подушка;* давньоруського походження: *труба, поріг, договір, шолом, порошок* тощо і власне українські: *тріщина, тиск, двигун, з’єднання, пружність, прояв, прошарок, потреба, напусток, напрямок, буріння, свердловина, рух, розчин, промивання, порода, поклад, пласт, вологість, обладнання, обертач, повітря, камінь, родовище* Загальнономовні слова, входячи в термінологічне словосполучення, можуть набувати іншого значення: *тампонажний камінь* – „затверділий тампонажний розчин, який утворюється в позаколонному просторі свердловин під час їх кріплення” [263]; *повітряна подушка* – „пневматичний пристрій, що використовується для маневрування великими важкокерованими конструкціями – такими, як круглі резервуари – сховища” [264; 173] і т. ін.

Як засвідчує історія українського термінознавства, суперечки щодо того, якими мають бути терміни – національними чи запозиченими, точилися ще з кінця ХІХ століття. У 1861 р. у статті “Заметка о русинской

термінології” М. Левченко стверджує, що творити термінологію треба в “дусі народної мови” [105; 185], щоб терміни були зрозумілі простим людям. Автор наголошує: треба уникати запозичених слів, які важко сприймаються, чи таких, що містять нетипові для української мови звуки.

Після появи “Заметки” на сторінках журналу “Основа” відбувалося жваве обговорення питання щодо основи української термінології – національної чи інтернаціональної. У 1886 році Є.Желєхівський видає “Малоруско-німецький словар”, де за основу взято матеріали усної народної словесності. З 90-х років XIX ст. термінологічні питання потрапили в коло інтересів Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Міжнародної орієнтації в термінології дотримувався Іван Горбачовський, який заявив про це у своїй статті про хімічну термінологію. Заслугою І.Горбачовського, як вважає А.Вовк, є те, що він один із перших прийшов до “розуміння того, що зайве проявляти національний патріотизм чи гордість дорогою націоналізації номенклатури в науці, коли саме світова уніфікація... може принести більше користи для нації” [27; 3].

На сторінках часописів у 1917 році продовжилася дискусія навколо доцільності запозичень у термінології. Цього разу учасниками дискусії стали О.Яната із статтею “Негайна справа в розвиткові української науки і школи”, у якій зазначалося, що в основі наукової мови має лежати термінологія, “зібрана з гущі народу” [203; 5], та М. Грушевський, який у своїй статті наголошував на потребі зречення “принципу крайнього етнографізму, єдиного правдивого в середині XIX ст.” [203; 5].

Тільки зі створенням Інституту української наукової мови “було прийнято засаду, яка панує в інших слов’янських народів, щоб термінологія була своя національна” [145; 338]. Це не свідчить, проте, про повну відсутність іншомовних запозичень у термінології, головне, щоб їх поява збігалася із потребами термінології, оскільки “інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому” [1; 42].

Проблема вибору між власномовною і запозиченою назвою для позначення наукових понять залишається актуальною й на сьогодні, оскільки вже десять років тому питома вага термінів іншомовного походження становила в середньому близько сорока відсотків [151; 163].

Причини появи запозичених термінів у мові є інтра- та екстралінгвальні. Позамовними чинниками, що впливають на запозичення є:

1) високий рівень розвитку науки і техніки в країнах Європи й Америки, інтеграційні процеси в науці привели до запозичення термінів разом із поняттями, що їх позначають;

2) загальний вплив певної нації, мова якої є носієм панівної на той час культури. За словами Т. Секунди, розвиток української термінології має специфічний характер порівняно із термінологією інших європейських мов. Українська термінологія творилася під впливом російської та польської, а також німецької [174; 11-21]. Це спричинилося і тривалим перебуванням України в умовах не тільки культурної, але й економічної та суспільно-політичної залежності від сусідніх держав;

3) запозичення можуть бути об'єктивно не зумовлені, спричинені “мовною модою” [144; 14] чи іншими суспільно-психологічними чинниками. Наприклад, у наш час різко збільшилася кількість запозичень з англійської мови (*риформінг, моніторинг*), що функціонують без належної фонетичної та граматичної адаптації, замість усталених уже власномовних термінів.

Щодо внутрішньомовних причин запозичень, то це насамперед природна обмеженість лексичних ресурсів кожної мови та відсутність на цей час у мові власних адекватних засобів словотвору для передавання нового поняття. Крім того, як зауважує Л. Кутіна, слово рідної мови повинне ще стати терміном, тоді як слово іншомовне – це вже готовий термін, бо воно – більше знак, ніж слово рідної мови [99; 89]. Таким чином, термін іншомовного походження має свої переваги, а саме: запозичений термін характеризується однозначністю, повною відсутністю емоційно-експресивних конотацій навіть на початковому етапі функціонування.

Серед запозичень виділяють міжнародні терміни, що функціонують з тим самим значенням не менше ніж у трьох неблизькоспоріднених мовах [150; 164]. У досліджуваній термінології спостерігаємо велику кількість таких запозичень, наприклад: *помпа* – англ. *pump*, франц. *pompe*, італ. *pompa*, ісп. *rotpra*, польс. *rotpra*; *газ* – рос. *газ*, англ. *gas*, франц. *gaz* та ін.

У досліджувану термінологію запозичення потрапляли в різні періоди і з різною інтенсивністю. Особливо активно відбувалося проникнення запозичень в українську термінологію нафтогазової промисловості у другій половині XIX століття. Це пов'язане насамперед із зародженням нафтогазової науки і тим, що саме в цей час науковці почали писати свої дослідження українською мовою. Крім того, відбувалися контакти з європейською науковою думкою, що й спричинило запозичення в національну термінологію готових мовних одиниць разом із поняттями і реаліями, назвами яких вони є.

Запозичуватися можуть терміни безпосередньо з мови-джерела (такі запозичення називають прямими) або через посередництво іншої мови (це опосередковані запозичення). Для української мови такими мовами-посередниками найчастіше виступають польська та російська.

Деякі дослідники прямими запозиченнями називають такі терміноодиниці, що проникають безпосередньо в досліджувану термінологію, а до опосередкованих запозичень відносять найменування, які потрапляють до певної термінології з інших галузевих термінологій української мови іноді навіть із переосмисленням своїх значень [120; 127].

Найбільшу частину термінів іншомовного походження у складі досліджуваної термінології становлять запозичення з так званих класичних мов – латинської та грецької. Латинській мові належала особлива роль у середньовічній Європі, оскільки вона практично безроздільно панувала у науці, освіті, юриспруденції й інших сферах життя. Ще з того часу латиніزمи стали джерелом поповнення наукових термінологій усіх європейських мов. Оскільки ж класична латина була переповнена грецькими запозиченнями, то грецька мова теж стала лексичним резервом для побудови нових термінів.

Термінологи зауважують, що “саме терміноелементи грецько-латинського походження і є справжніми інтернаціоналізмами, бо вони не належать до жодних із живих мов, тому вони є однаково чужими та одночасно рідними для будь-якої мови” [45; 113]. Запозичення, що функціонують у досліджуваній термінології, належать як до давніх, так і до пізніших.

Із грецької та латинської мови у досліджувану термінологію потрапило чимало термінів загальнонаукового характеру, які одночасно ввійшли в кілька галузевих терміносистем, наприклад: грецизми – *аналіз* (analysis – розкладання, розчленування), *система* (systema – утворення, складення), *теорія* (theoria – розгляд, дослідження), *аномалія* (anomalía – відхилення), *метод* (methodos – шлях дослідження, спосіб пізнання), *період* (periodos – кружний шлях, обертання, чергування), *енергія* (energeia – діяльність), *фаза* (phasis – поява), *цикл* (kyklos – круг, коло, круговерть), *діаметр* (diametros – поперечник кола), *синтез* (synthesis – з'єднання, складання), *діагностика* (diagnosticos – здатний розпізнавати), *гіпотеза* (hypothesis – основа, припущення), *атом* (atomos – неподільний); латинізми – *апарат* (apparatus – устаткування), *амплітуда* (amplitudo – просторість), *елемент* (elementum – первісна речовина), *машина* (machina – пристрій, знаряддя, споруда), *принцип* (principium – начало, основа), *процес* (processus – проходження, просування вперед), *маса* (massa – шматок, брила), *момент* (momentum – рух, поштовх, мить), *контакт* (contactus – дотик), *лінія* (linea – риска, смуга), *форма* (forma – зовнішність, устрій).

Деякі терміни латинського і грецького походження ввійшли до складу досліджуваної термінології через посередництво французької мови, наприклад: *бензин* (benzine < лат. benzoe – ароматичний сік), *ежектор* (ejecteur – викидальний < лат. jacto – кидаю), *фільтр* (filtre < лат. filtrum – повсть), *рельєф* (relief < лат. relevo – піднімаю), *резервуар* (reservoir < лат. reservo – зберігаю), *емульсія* (emulsion < лат. emulgeo – дою, видоюю), *реакція* (reaction < лат. re – проти + actio – дія), *абразив* (abrasif – шліфувальний < лат. abrado – зіскоблюю); *карбюрація* (carburetion – вуглецева сполука, лат. carbo – вугілля).

Крім того, до термінології нафтогазової промисловості входять безафіксні та афіксальні запозичення з латинської мови на позначення:

- дій, процесів та операцій, пов'язаних з добуванням та переробкою нафти і газу (*адсорбція* (ad – до, в, при і sorbere – поглинати, усмоктувати), *акумуляція* (accumulatio – нагромадження), *деформація* (deformatio – deformatio – перекручую, спотворюю), *дистиляція* (distillatio – капання, витікання), *корозія* (corrosio – роз'їдання), *коагуляція* (coagulatio – згортання, згущення), *інгібіція* (inhibeo – стримую, зупиняю), *дифузія* (diffusio – поширення), *міграція* (migratio < migro – переселяюсь), *операція* (operatio – дія, діяння), *регенерація* (regeneratio – відновлення), *конденсація* (condensatio – згущення, ущільнення);

- хімічних елементів, речовин та матеріалів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості: *бітум* (bitumen – смола), *сорбент* (sorbens (sorbentis) – вбирний), *інгібітор* (inhibeo – стримую, зупиняю), *дистилят* (

distillatus – зціджений), *сульфат* (sulphur – сірка), *бензол* (benzoe – ароматичний сік), *парафін* (parum – мало + affinis – суміжний, причетний), *коагулянт* (coagulantes < coagulo – викликаю згортання, згущення), *конденсат* (condensatus – згущений);

- машин, механізмів, пристроїв, пристосувань, знарядь праці та деталей, що використовуються при бурінні, розробленні та експлуатації нафтових і газових свердловин: *акумулятор* (accumulator – збирач), *апарат* (apparatus – устаткування), *генератор* (generator – родоначальник), *елеватор* (elevare – підіймати, обирати), *індикатор* (indicator < indico – указую, визначаю), *інструмент* (instrumentum – знаряддя), *індуктор* (inductor < induco – ввджу, збуджую);

- геологічних понять: *конгломерат* (conglomeratus – нагромаджений, ущільнений), *провінція* (provincia), *алювій* (alluvio – нанос), *колектор* (collector – збирач < colligo – збираю, з'єдную), *флексура* (flexura – вигин);

- властивостей: *дисперсність* (dispersus – розсіяний, розсипаний), *температура* (temperatura – потрібна міра, правильне співвідношення), *амплітуда* (amplitudo – просторість), *концентрація* (concentratio < con – префікс, що означає об'єднання, сумісність + centrum – середина).

Із грецької мови до складу аналізованої термінології ввійшли терміни на позначення:

- геологічних понять та порід: *автохтони* (autochthon - місцевий), *антикліналь* (anti – префікс, що означає протилежність + klino - нахилляю), *горизонт* (horizon (horizontos) – розмежувальний), *брахісінкліналь* (brachys – короткий + synkliniai);

- речовин і матеріалів: *ангідрид* (an – префікс, що означає заперечення + hidor – вода), *бутан* (butyron – масло), *озокерит* (ozo – пахну і keros – віск), *азбест* (asbestos – негашене вапно), *асфальт* (asphaltos – гірська смола), *гексан* (hex – шість), *антиоксидант* (anti – проти + oxys – кислий);

- приладів для вимірювання: *манометр* (manos – нещільний, рідкий + metreo – вимірюю), *барограф* (baros – тягар, вантаж + grapho – пишу), *анемометр* (anemos – вітер + metreo – вимірюю), *аерометр* (aer – повітря + metreo – вимірюю);

- процесів: *аерація* (від aer – повітря), *гідратація* (від hydor – вода), *морфогенез* (morpho – форма, вид + genesis – походження).

Частина запозичень із класичних мов має комбінований характер, тобто терміни складаються з грецького та латинського елементів. Наприклад, *газолін* (фр. gaz < гр. chaos – хаос + лат. oleum – олія), *гідроелеватор* (гр. hydor - вода + лат. elevare – підіймати, обирати), *дефектоскопія* (лат. defectus – недолік, вада + гр. skopeo – спостерігаю); *тензометр* (лат. tensus – напруження + фр. metre < гр. metron – міра) тощо.

Із XVII ст. з'являється багато понять, не відомих античній і середньовічній науці, тому греко-латинське джерело запозичень майже вичерпалося, вплив латини послабився. Починається другий етап запозичень, основними з яких були французькі, німецькі та англійські.

Запозичення з німецької мови є одними з найдавніших. Як зазначають дослідники, давньогерманізи проникали в давньоруські діалекти з готської та скандинавських мов ще з XII – XIV ст. [190; 137]. Запозичення з німецької мови в термінології нафтогазової промисловості належать до пізніших. Серед них є такі терміни: *фланець* (Flansch) – з'єднувальна частина арматури, труб, резервуарів, валів тощо, що забезпечує герметичність і (або) міцність з'єднання; *кери* (Kern – серцевина, стрижень) – циліндричний стовпчик гірської породи, який добувається при бурінні свердловини; *муфта* (Muffe) – пристрій для поздовжнього з'єднання циліндричних частин машин (наприклад, валів) або труб, канатів, кабелів тощо; *шланг* (Schlange, букв. – змія) – гнучкий рукав або труба; *шлак* (Schlacke) – розплавлена або затверділа маса різних домішок, золи та флюсів, яка є побічним продуктом плавлення та зварювання металів; *шайба* (Scheibe – кільце, диск) – металеве кільце або пластинка з отвором, що їх закладають під гайку або головку болта для запобігання пошкодження поверхонь; *штанга* (Stange, букв. – стрижень, прут) – металевий стрижень, який використовують як деталь у багатьох інструментах, механізмах; *гак* (Haken) – залізний або сталевий загнутий стрижень, що використовується для піднімання вантажів; *шліфувати* (schleifen – гострити, шліфувати) – обробка металевих, дерев'яних, кам'яних та інших виробів абразивними інструментами і матеріалами для одержання гладеньких поверхонь; *фальцювання* (falzen – згинати) – з'єднання металевих листів відгинами і спільним обтиском їхніх крайок.

Французькі слова почали помітно проникати в українську мову порівняно пізно (XVII – XVIII ст.) через посередництво російської та польської мов. Із французької мови термінологія нафтогазової промисловості запозичила такі терміни: *газометр* (gaz – газ + metre – міра) – посудина для відбирання й зберігання проб газу; *гудрон* (goudron – дьготь, смола) – в'язка чорна смолиста маса, яку отримують після відгонки з нафти легких і більшості масляних фракцій; *монтаж* (montage, букв. – підйом, підіймання) – установа виробу чи його складових частин на місці застосування; *ізолятор* (isolation – відділення, роз'єднання) – засіб, матеріал (переважно діелектрик) для уникнення утворення електричного контакту між частинами електричного устаткування, що перебувають під різними електричними потенціалами; *локалізація* (localisation) – обмеження місця або дії чого-небудь, пов'язаність з певним місцем; *фіксація* (fixation – закріплення, встановлення) – закріплення у певному положенні чого-небудь; *манжета* (manchette < manche – рукав) – ущільнювальна або ізолювальна деталь машини, трубопроводу у формі шкіряного або гумового кільця, що перешкоджає перетіканню (витіканню) рідини або газу з однієї порожнини в іншу чи в зовнішнє середовище; *експлуатація* (exploitation < exploiter – використовувати, працювати) – систематичне використання людиною родовищ корисних копалин, будівель, промислового устаткування, виробів, засобів транспортування тощо.

Досить поширеними є терміни-англіцизми в термінології нафтогазової промисловості. Лексичні запозичення з англійської мови в українській мові з'явилися пізніше, ніж із французької, головним чином у XIX та XX ст. і засвоювалися вони в основному через російську мову. Більшість таких термінів пов'язані з технікою: *блок* (block) – конструктивно та схемно закінчена частина пристрою, що виконує самостійні (окремі) функції та є сукупністю вузлів або групи елементів і деталей; *бульдозер* (bulldozer < bulldoze – розбивати на великі куски) – будівельна землерийно-транспортна машина для розрівнювання, зрізування і переміщення ґрунту; *газгольдер* (gasholder < gas – газ + holder – тримач) – стаціонарна сталева споруда для приймання, зберігання та подавання газу в газопроводи; *грейдер* (grader < grade – нівелювати, вирівнювати) – причіпна землерийна машина для переміщення і розрівнювання ґрунту та інших сипких матеріалів; *плунжер* (plunger < plunge – пірнати) – поршень, який має довжину значно більшу за діаметр; *танкер* (tanker < tank – бак, цистерна) – судно для перевезення рідких вантажів (нафти) без тари у спеціальних резервуарах – танках; *крекінг* (cracking < crack – розщеплювати) – перероблення нафти і її фракцій для одержання моторних палив і сировини для хімічної промисловості; *флотація* (flotation, букв. – плавання) – засіб розділення дрібних твердих частинок, а також виділення крапель дисперсної фази з емульсій, який ґрунтується на їхній різній змочуваності та нагромадженні на поверхні контакту фаз; *уайт-спірит* (white spirit) – суміш рідких вуглеводнів, що одержують за допомогою прямого переганяння нафти; *барель* (barrel, букв. – бочка) – одиниця об'єму сипких речовин і рідин (нафти) у США та Великобританії.

Немає однозначної думки щодо походження терміна *помпа* – водяний насос. Через польське посередництво цей термін потрапив в українську мову з італійської або французької мови (іт. pompa, фр. pompe) [228; IV, 51].

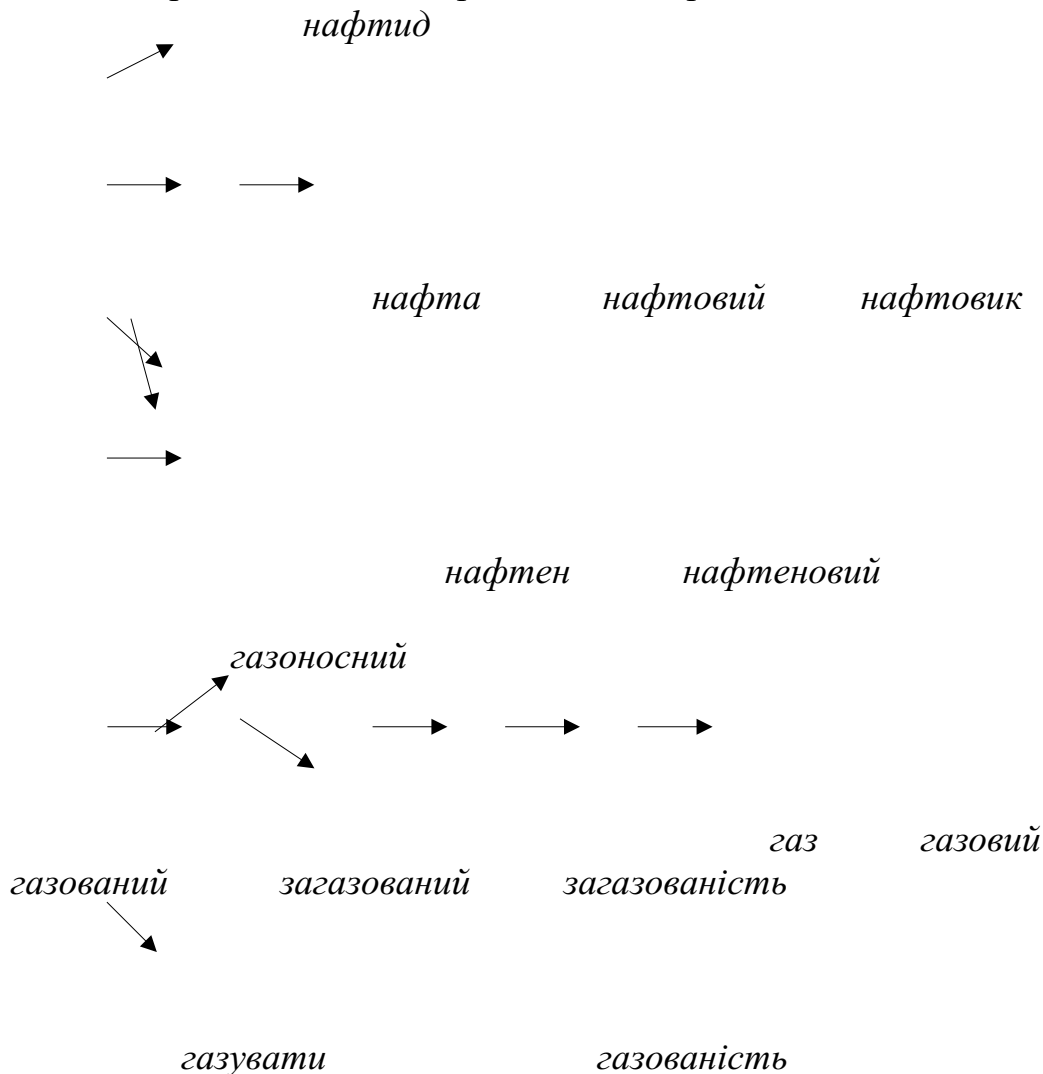
Із голландської мови в українську потрапили терміни *трос* (tros) – сталевий або виготовлений із рослинного чи штучного волокна канат, товщий за 25 мм.; *борт* (boort) – неправильної форми зростки алмазів, що використовуються з технічною метою. Запозичення з польської мови в термінологію нафтогазової промисловості мають непрямий характер, тобто ці терміни запозичувалися іншими галузевими термінологіями, а пізніше ввійшли до складу досліджуваної термінології. Так, термін *спосіб* (дія або система дій, спрямованих на виконання будь-якої роботи) є загальнонауковим терміном, проте він входить до термінології нафтогазової промисловості у складі термінологічних словосполучень *спосіб буріння свердловин*, *спосіб добування нафти* та ін. Термін польського походження *вал* (високий земляний насип навколо чого-небудь або насип для захисту чого-небудь від поводи тощо) у досліджуваній термінології функціонує у складі термінологічного словосполучення *вал нафтовий* (нафтова зона, що переміщується у шарі при заводненні).

До складу термінології нафтогазової промисловості входить чимало так званих гібридних утворень, тобто слів, утворених одночасно з національної та інтернаціональної морфем [135; 177]. Дослідники вказують,

що “серед термінів з простою основою переважають гібриди, у яких корінь – іншомовна за походженням морфема, а афікси є національними або гібридними” [135; 178]. В аналізованій терміносистемі це такі терміни, як *гідрування, коксування, протикорозійний (захист), розпакування, розгерметизація* тощо.

Крім того, велику частину становлять комбіновані терміни. Це складні слова, одна частина яких є власномовною, а інша – запозиченою, наприклад: *теплоізоляція* (укр. тепло + фр. isolation – відділення, роз'єднання), *нафтопрояв* (гр. naphtha – нафта + укр. прояв), *газозбірник* (фр. gaz – газ + укр. збірник), *нафтосховище* (гр. naphtha – нафта + укр. сховище), *газонасиченість* (фр. gaz – газ + укр. насиченість), *вантажобіг* (фр. avantage – перевага < лат. abante – попереду + укр. обіг).

Частина запозичень настільки адаптувалася в українській мові, що виявляє тенденцію до словотвірної активності. Деякі запозичені терміни здатні творити цілі словотвірні гнізда, наприклад:

Таким чином, запозичений термін проходить у мові-реципієнтові фонетичну, семантичну та формальну адаптацію. Термін може набувати здатності до семантичної еволюції під впливом лексико-семантичної системи української мови. Значення терміна може трансформуватися (звужуватися

або розширюватися).

Висновки до розділу I

1. Українська термінологія нафтогазової промисловості має давню історію. Зародження її відбувалося на базі слів загальноживаної мови з XIII – першої половини XIV ст. Першими фіксованими літературними пам'ятками української термінології нафтогазової промисловості є твори І. Франка. Давні терміни характеризуються образністю, деякою неточністю значень, фонетичною та орфографічною варіантністю, впливом діалектного середовища.

2. Зародження української нафтогазової науки пов'язане із заснуванням при Львівській політехніці першої Крайової науково-дослідної станції для вивчення прикарпатської нафти й озокериту. З 90-х років XIX ст. термінологічними питаннями починає цікавитися Львівське наукове товариство імені Т. Шевченка, що видавало “Збірник математично-природничо-лікарської секції НТШ”, у кожному томі якого друкувалися матеріали, що стосувалися термінологічних проблем. Одним із завдань “Українського технічного товариства” було опрацювання української науково-технічної термінології. Після проголошення УНР у Східній Україні почалося активне термінотворення, видано велику кількість термінологічних словників. Київське наукове товариство у “Збірниках природничо-технічної секції” друкує словнички технічних термінів, серед яких є і терміни нафтогазової промисловості.

3. Велике значення для розвитку української науково-технічної термінології мала діяльність Інституту української наукової мови (1921 – 1933). Результатом діяльності фахівців цього Інституту стало видання близько 30-ти термінологічних словників. Термінологія нафтогазової промисловості розглядалася у складі геологічної (“Словник геологічної термінології (Проект)” академіка П. Тутковського, виданий у 1923 р.) та гірничої (“Словник гірничої термінології (Проект)” П. Василенка й І. Шелудька, виданий у 1931 р.). Крім того, видавалися українською мовою технічні часописи, у яких друкувалися статті про видобування нафти: у Харкові – “Техніка масам”, “Авто та шляхи”. У Західній Україні друкувалися часописи: “Технічні вісті”, “Життя і Знання”. Перша праця монографічного характеру М. Бажалука “Нафта” (1928 р.) є джерелом вивчення термінології нафтогазової промисловості.

4. Після ліквідації Інституту української наукової мови були заборонені термінологічні словники, видані ІУНМ, значна частина українських термінів була вилучена. Із 1933 року перестали виходити майже всі технічні часописи українською мовою, а ті, що залишилися, зловживали кальками російських термінів. Після приєднання Західної України до складу Радянського Союзу фахівці нафтогазового комплексу перейшли на російську мову. До 1991 року українською мовою майже не виходила наукова та навчальна література, що стосувалася нафтогазової справи. Видання у 1959 році “Російсько-українського геологічного словника” і “Російсько-українського гірничого

словника” не змінили становища української термінології нафтогазової промисловості, оскільки основним завданням укладачів словників було показати близькість української термінології до російської.

5. У незалежній Україні проблемами термінології цікавляться і лінгвісти, і галузеві фахівці, про що свідчить вихід великої кількості термінологічних словників із різних галузей промисловості, зокрема нафтогазової сфери. На сучасному етапі основними проблемами є впорядкування та унормування наявних терміносистем, чим і займаються українські термінологи.

6. Основним джерелом досліджуваної термінології є загальнонародна мова, оскільки більшу частину термінів становлять слова, що мають праслов'янське, давньоруське та українське походження. Проте, як і в кожній терміносистемі, в аналізованій термінології є значна частина іншомовних термінів. Запозичення термінів на позначення понять нафтогазової промисловості відбувалося з неоднаковою інтенсивністю на різних етапах розвитку, що зумовлено мовними й позамовними чинниками. Найбільше в термінології нафтогазової промисловості запозичень із так званих класичних мов – грецької та латинської. Крім того, багато термінів запозичено з німецької, французької й англійської мов, менше – з голландської, польської, італійської.

РОЗДІЛ II

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Система термінів кожної науки становить певну множинність взаємопов'язаних елементів, які створюють чітку єдність і цілісність, наділену інтегральними властивостями й закономірностями. Основу докорінної відмінності лексики загальнолітературної та термінолексики дослідники вбачають в особливостях їх системної організації. Для спеціальної лексики характерний більш високий ступінь системної організованості її окремих ланок, оскільки знакова система термінології повинна відтворювати систему предметно-логічних відношень між поняттями.

Дискусійним залишається питання про наявність загальномовних лексико-семантичних відношень у термінології. Оскільки термін є словом літературної мови і термінологія входить до складу мовної системи як одна з її підсистем, відповідно всі основні лексико-семантичні процеси літературної мови наявні у термінології в межах, що не порушують семантичної визначеності терміна. Проте слід зауважити, що функціонування таких лексико-семантичних явищ, як полісемія, омонімія, синонімія та деякою

мірою антонімія, дещо відрізняється від функціонування цих самих явищ у загальнолітературній мові. Адже наявність таких відношень у термінології може створити умови для виникнення негативних явищ – таких, як неоднозначність термінів, внутрішньосистемна полісемія тощо.

Для продовження роботи з подальшого унормування та стандартизації української термінології доцільним є з'ясування особливостей названих лексико-семантичних явищ у термінології нафтогазової промисловості.

2.1. Польова структура термінології нафтогазової галузі

Системність є однією з найважливіших умов існування терміна. Оскільки терміни, що обслуговують кожен галузь науки, є засобом вираження системи понять у сфері наукової думки й за словами О. Реформатського, “мова в науці – не випадковий інгредієнт, а структурний елемент” і “мова “входить” структурно в науку насамперед як термінологія” [166; 46], заслуговує на увагу твердження, що кожен термін є невід’ємним елементом термінологічної системи, якщо під системою розуміти сукупність елементів цілого, між котрими існує особливий зв’язок. Сукупність зв’язків у межах такого цілого визначає його структуру. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти впорядковану сукупність термінів, які адекватно відображають систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [108; 36].

Системність термінів має передусім екстралінгвальну природу, що забезпечується зв’язком терміна із системою понять. Система термінів, яка обслуговує кожен галузь науки, не може залишитися осторонь від змін, що відбуваються в системі понять. Термін як елемент системи не тільки реєструє поняття, але й водночас впливає на це поняття, уточнює його, відокремлює від суміжних понять. Терміни порівняно з лексичними одиницями загальнолітературної мови більш системні, оскільки терміносистеми мають вищий ступінь організації порівняно з лексичною системою, що забезпечується їх свідомим формуванням і призначенням.

Розглядаючи особливості структури української термінології нафтогазової промисловості як системи, слід підкреслити її польову природу, оскільки саме польова модель утворює уявлення про мову як систему підсистем, між якими відбувається взаємодія і взаємопроникнення. За цією моделлю мова постає як функціональна система, в якій проходять постійні перебудови елементів та відношень між ними. У процесі польового структурування розкриваються діалектичні зв’язки між мовними явищами й позамовною діяльністю, механізм цього зв’язку і його закономірності, виявляються особливості мовної свідомості, розкриваються її національно-специфічні риси [155; 7].

Польовий підхід до вивчення “системності”, що існує в лексиці, почали використовувати у мовознавстві ще з 30-х років ХХ ст. Починаючи із досліджень О. Реформатського, польовий метод аналізу застосовують і до термінологічної лексики. За словами дослідника, “поле для терміна – це дана термінологія, поза якою слово втрачає свою характеристику терміна” [166; 51

].

Термін “поле” означає не просто угруповання термінологічних одиниць, відібраних за прийнятим критерієм, а принцип організації цього угруповання, спосіб його існування.

Вивчення будь-якого семантичного поля складається з двох основних етапів: визначення й аналізу його. Визначення семантичного поля відбувається за допомогою певного критерію, наприклад, структурного, психофізіологічного, статистичного, психолінгвістичного тощо. У дисертаційному дослідженні використано семантико-логічний критерій, в основу якого покладений принцип ідентифікації, тобто пошук лексеми-ідентифікатора, яка висловлює поняття, ідею у найбільш загальній абстрактній і нейтральній формі [18; 158].

Дослідження структури термінополя нафтогазової справи здійснювалося на основі компонентного аналізу термінологічних одиниць.

Термінополе нафтогазової промисловості має найважливіші ознаки мовного поля:

1) особлива структура (ядро – периферія), для якої характерна максимальна концентрація полеутворювальних ознак у ядрі й неповний набір цих ознак при можливому послабленні їх інтенсивності на периферії;

2) можливість перетинання окремих полів, що приводить до утворення спільних сегментів, зон семантичного переходу від одного термінологічного поля до іншого. Перехід від ядра до периферії також здійснюється поступово, при цьому можна виокремити цілий ряд периферійних зон, різною мірою віддалених від ядра;

3) поле може об’єднувати різнорідні мовні засоби, що належать до різних граматичних класів чи рівнів мови;

4) поле може мати у своєму складі декілька мікрополів, що мають відносну самостійність [155; 4-5].

Розрізнявальними ознаками при побудові поля виступають відношення елементів поля до термінології нафтогазової справи і рівень узагальнення значення. Ядро поля утворює галузева термінологія нафтогазової промисловості, котра розглядається як цілісність, незважаючи на властиву їй багатомірність та складність. У таких терміноодиницях сема співвіднесення з нафтогазовою промисловістю є центральною.

Серед лексем, що належать до ядра, чітко виділяються домінантні – назви наукової дисципліни, основні розділи науки, які становлять центр досліджуваного термінополя й дають змогу кваліфікувати його як моноцентричне (*нафта, газ, буріння свердловин, нафтогазове родовище, нафтопровід, газгольдер, крекінг, нафтовіддача, газоконденсат* тощо). Периферію термінополя нафтогазової промисловості становлять терміни, пов’язані з нафтогазовою справою лише диференційними семами (або семою). Це міжгалузеві, загальнонаукові та загальнотехнічні терміни. Міжгалузеві терміни позначають міждисциплінарні поняття. Це такі терміни, як *лебідка, клапан, інструмент, плунжер, підвіска, труба, кран, ролик, планишайба, ключ, обладнання, верстат, патрубок, апарат, установка, шестірня, хомут,*

поршень, фланець, фільтр, турбіна тощо.

Компонентний склад міжгалузевих термінів включає нетермінологічні категорійні семи “стан”, “властивість”, “процес” і видову сему, що належить нафтогазовій промисловості.

Міжгалузєва термінологія в аналізованій терміносистемі представлена термінами трьох груп:

1. Міжгалузєві терміни, що позначають поняття суміжних із нафтогазовою промисловістю наукових та науково-прикладних дисциплін, зокрема геології, механіки, фізики, хімії. Суміжногалузєві терміни функціонують у терміносистемі практично без зміни значень, але виступають її органічною частиною, утворюючи периферійну зону перетину з іншими термінополями. Це назви хімічних елементів, економічних понять, фізико-хімічних характеристик нафти і газу, деталей бурових установок (*кисень, вуглеводні, сірка, метан, сполука, інфразвук, іон, логарифм, експорт, імпорт, екскаватор, карта, шайба, гвинт, двигун* та ін.).

2. Терміни, що мають кілька значень у різних галузєвих термінологіях, одне з яких реалізується в термінології нафтогазової справи (*зона, яма, станція, розроблення, швидкість, автомат, пристрій, елеватор, процес* тощо).

3. Терміни, пов’язані з термінами інших галузей лише однаковою мовною оболонкою, але різні за значенням (*настка, матриця, легенда, пластир, релаксація, якір, кратність, павук, шахта, ялинка, тендер, котушка* тощо). Такі лексичні одиниці входять до ядра термінополя. Це міжсистемні омоніми, які практично ніколи не вживаються в одному контексті й виконують роль своєрідного містка, що з’єднує українську термінологію нафтогазової промисловості з іншими українськими терміносистемами.

На периферії поля – найбільш віддаленій зоні – розміщуються загальнонаукові терміни (*система, концепція, теорія, принцип, аналіз, проблема, умови, методи, засоби, розрахунок, критерій, показник, дослідження* тощо) та загальнотехнічні (*прилад, пристрій, машина, установка, експлуатація, режим, проектування, конструкція* тощо). Їх основною ознакою є міжпредметний характер і високий ступінь абстракції. Деякі дослідники [209; 101] термінами їх не вважають, мотивуючи це тим, що вони означають не об’єкти дослідження, а процес пізнання цих об’єктів. Проте, функціонуючи в кожній окремо взятій терміносистемі, наприклад, нафтогазової промисловості, такі терміни можуть суттєво звужувати й конкретизувати свою семантику в тих випадках, коли стають компонентами термінів-словосполучень. Тоді вони переміщуються ближче до ядра термінополя або входять до його складу, позначаючи базові поняття нафтогазової промисловості. Наприклад: *режим покладу нафти (газу)* – механізм виникнення і прояву в покладах пластової енергії різного виду, що зумовлює приплив нафти чи газу до експлуатаційної свердловини [264; 191]; *метод визначення запасів газу і газового конденсату об’ємний* – розрахунок потенційних запасів природного газу та газового конденсату за величиною

порового об'єму пласта-колектора, заповненого газом [264; 130].

Термінологічне поле має здатність ділитися на дрібніші складники – поля нижчого рівня (мікрополя) або групи [155; 180].

Д. Шмельов указує, що “відображаючи ті чи інші “відрізки дійсності”, слова, природно, пов’язані між собою, як взаємопов’язані і явища самої дійсності, що ними відображаються. Завдяки цим “позамовним” зв’язкам слова об’єднуються в групи, котрі можна назвати тематичними” [217; 13]. Ф. Філін також вважає за необхідне виділяти “об’єднання слів, що ґрунтуються не на лексико-семантичних зв’язках, а на класифікації самих предметів і явищ” [201; 526], та називає їх тематичними словниковими групами. Якщо одне зі слів тематичної групи замінюється з часом іншим, така зміна не приводить до змін у значеннях, стилістичному забарвленні слів тієї ж групи, що, на думку Ф.Філіна, свідчить про майже повну відсутність семантичних зв’язків між словами групи.

Г. Уфімцева відрізняє від лексико-семантичних груп предметні групи. Саме в рамках таких груп термінологічні одиниці можуть вивчатися в усіх їхніх формах і значеннях [200; 287]. Таким чином, у складі термінології можна виділити лексико-тематичні групи, спираючись на екстралінгвальну природу понять, що ці терміни називають.

Оскільки термінів будь-якої галузі знання традиційно розподіляються на групи “не за мовною, а за зовнішньою для мови ознакою” [201; 526], то в термінології нафтогазової промисловості доцільно буде виділити лексико-тематичні групи на основі логіко-поняттєвої семантичної спільності.

На основі класифікацій термінів, що були запропоновані в роботах Д. Лотте, С. Гайди, Т. Канделакі, у складі української термінології нафтогазової промисловості виділяються такі лексико-тематичні групи:

1) назви дій, процесів та операцій, пов’язаних із видобуванням нафти й газу (*промивання стовбура свердловини, хроматографія, екстраполяція, седиментація, термометрія свердловин, турбінне буріння, торпедування свердловин, флотація, ультразвукова дефектоскопія, випробування пластів, епігенез, нарощування бурового інструменту*);

2) назви способів, режимів та методів виконання робочих дій і процесів (*газоочищення методом поділеного потоку, спосіб експлуатації свердловин із підливанням рідини в міжтрубний простір, метод підвищення нафтовіддачі, емульсійний режим руху газорідинної суміші, об’ємний метод визначення запасів нафти і газу; метод зміни напрямку фільтраційних потоків*);

3) найменування машин, механізмів, пристроїв, пристосувань, знарядь праці та деталей, що використовуються при бурінні, розробленні й експлуатації нафтових і газових свердловин (*обсадні труби, очищувач гідромеханічний для буріння, ротор, упорне кільце, турбулізатори, фрезер, центратор бурильної колони, шламовий насос, яс ударний, установка дослідження проникності кернів, регулятор рівня рідини, адсорбер, йорж*);

4) назви властивостей, якостей предметів, явищ, процесів та назви станів (*теплоємність, температура, флюоресценція, флуктуація,*

проникність, п'езопровідність, сублімація, спонтанна поляризація, фільтрація, залишкова газонасиченість, густина, статична напруга зсуву, швидкість, тиск, нафтоносність, температуропровідність);

5) назви хімічних елементів, речовин і матеріалів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості (*смола, сірководень, гелій, сорбен, цетан, триетиленгліколь, флокулянт, луг, формалін, гексаметафосфат натрію, диспергент, неньютонівська рідина, вільний газ);*

6) назви геологічних явищ, понять, гірських порід, пов'язаних із добуванням нафти і газу (*туфілін, пісковик, шлам, багаторічномерзлі породи, цілик, шар нейтральний, складка, синекліза, пласт, вісь складки, підшошова вода, піднасов, репер, склепіння складки, шапка газова, флексура);*

7) назви величин (*коефіцієнт температурного розширення нафти, газовий фактор, газова постійна, ентальпія рідини, густина, амплітуда, діапазон, калібр, питома теплопровідність);*

8) назви підприємств, приміщень і споруд спеціального призначення та їх частин (*самопіднімальна плавуча бурова установка, нафтотермінал, резервуарний парк, компресорна станція, газгольдер, дамба, дотискна насосна станція, нафтопровід, станція контролю процесу цементування);*

9) найменування вимірювальних приладів (*тахометр, перфоратор, іономір, хроматограф, експонометр, апарат Діна – Старка, реометр, теодоліт, уніфікований вологомір нафти, прилад спектрального вібраційного контролю, свердловинний глибинний дебітомір-товщиномір, рНметр);*

10) назви професій і спеціальностей (*нафтовик, оператор із видобутку нафти, технік-колектор, технік із глибинних розчинів, технік із відвідування свердловин, буровик, геолог, технолог);*

11) назви наук, їх розділів та галузей промисловості, пов'язаних із нафтогазовим виробництвом (*стратиграфія, структурна геологія, тектоніка, реологія, фізика нафтового пласта, нафтогазопромислова геологія, літологія, екологія, інженерна геологія);*

12) назви одиниць вимірювання (*дарсі, тонна, людино-година, генрі, вольт-ампер, грам-атом, мілідарсі, еман, дюйм, сантистокс, вольт).*

Отже, лексико-тематичні групи можуть включати терміни, що належать до різних частин мови, та словосполучення об'єднані однією чи декількома семами.

Кожна з виділених лексико-тематичних груп – це відкрита мікросистема, члени якої вступають у певні зв'язки між собою. Вертикальна, тобто ієрархічна, організація лексико-тематичної групи полягає в послідовному включенні слів нижчого рівня у вищий і представлена гіпер-гіпонімічними (рід – вид) та голо-партитивними (частина – ціле) відношеннями. По горизонталі термінологічні найменування пов'язані відношеннями синонімії, полісемії, антонімії.

Отже, до складу української термінології нафтогазової промисловості входять функціональні одиниці, які позначають поняття сфери нафтогазової галузі і вживаються в різноманітних наукових текстах та усному спілкуванні

фахівців. Як елементи відкритої й динамічної мовної підсистеми, призначеної для обслуговування певної сфери суспільної діяльності, терміни нафтогазової промисловості посідають у ній визначені місця (у ядрі або на периферії), вступають у зв'язки між собою та з елементами інших терміносистем української мови, що дозволяє розглядати українську нафтогазову термінологію як польову структуру. Застосування теорії семантичного поля і використання методу компонентного аналізу для дослідження термінології нафтогазової справи дає можливість побудови терміносистеми й обґрунтування введення до неї відповідних найменувань нових понять, які виникають у наш час.

2.2. Функціонування синонімів у складі термінології нафтогазової промисловості

Синонімія як один із засобів системної організації лексики тісно пов'язана з процесом номінації, а найпоширенішим способом номінації є називання шляхом указування на одну з ознак позначуваної реалії. Будь-який об'єкт позамовної дійсності має чимало ознак, кожна з яких і може послужити основою номінації. Саме завдяки цьому в мові для позначення того самого об'єкта існує ціла група номінацій, пов'язаних синонімічними зв'язками.

У сучасній мовознавчій літературі не існує однозначної думки про основу синонімічних відношень. Окремі науковці релевантною ознакою синонімів визнають близькість значень [53], інші – семантичну тотожність [173], проте більшість українських і зарубіжних мовознавців схиляються до думки, що синоніми – це слова як з ідентичною, так і з максимально наближеною віднесеністю, оскільки невизнання тотожності або близькості значень синонімів суттєво звужує сферу синонімії й залишає нерозв'язаними найскладніші проблеми в лексикології [137].

Основним критерієм виділення термінів-синонімів вважається семантичний критерій, що означає наявність у синонімах спільних сем. Крім того, виділяють вторинні або допоміжні критерії: взаємозамінність слів у певних контекстах та тотожне або максимально наближене тлумачення різних слів [193; 947].

У мовознавстві існують різні погляди на сутність синонімії в термінології. На думку О. Суперанської, наявність синонімів у науковому тексті свідчить про недостатньо повне вивчення якогось явища. В результаті ґрунтовнішого його вивчення нерідко виявляється, що воно являє собою не єдине ціле, а декілька різних, хоч і пов'язаних між собою явищ [189; 49]. А. Крижанівська вважає, що синоніми з'являються на ранніх етапах формування термінологічних систем [955; 49], В. Даниленко наголошує, що синонімія властива всім терміносистемам, особливо на початкових етапах становлення [48; 53]. Водночас існують і абсолютно протилежні думки, наприклад, Л. Капанадзе зазначає, що “в той час як слова загальнолітературні, що мають лексичне значення, мають синоніми й антоніми, нічого подібного ми не знаходимо в термінологіях” [72; 78].

Синонімія в термінології загалом нетипова, оскільки однією з найсуттєвіших характеристик терміна є однозначність (природа терміна як особливого виду мовного знака передбачає однозначну відповідність між словом і поняттям, тобто симетрію плану вираження та плану змісту). Однак повнота складу української термінології, її системність певною мірою забезпечується завдяки тому, що поряд із загальноновживаними термінами в термінології функціонує певна кількість синонімів. Отже, вважаємо, що термінології притаманне явище синонімії, яке має обмежену сферу функціонування.

Наявність синонімів у загальнолітературній лексиці і в термінології трактується по-різному. У загальнолітературній лексиці синонімія вважається однією з найважливіших системоформувальних категорій, оскільки синоніми сприяють відображенню в мові різних боків понять, виявленню відтінків у значеннях їх окремих ознак, дають можливість уникати одноманітності висловлювань, що неминуче при повторенні тих самих слів, підсилюють оцінну інтонацію тощо. А у термінологічних системах відбивається боротьба двох протилежних тенденцій. З одного боку, в процесі безперервного розвитку науки й техніки з появою нових понять і поглибленням знань про вже відомі предмети та явища дійсності у мові науки активізується термінотворення, що дає широкий простір лексичній синонімії. З другого боку, науковий стиль більше, ніж будь-який інший, потребує чіткості й однозначності найменувань. Звідси природне прагнення позбавитися синонімії термінів, яка ускладнює цілісність сприйняття наукової інформації і часто стає причиною неправильного розуміння тексту. Така двоїстість терміна пояснюється тим, що він одночасно є членом логічної системи термінів та лексико-семантичної системи мови [74; 60]. Таким чином, у цілому синонімія є небажаним явищем у термінологічних системах, бо вона спричинює нечіткість як з погляду вираження, так і змісту терміна.

До визначення поняття “синонім” у термінології є різні підходи. Одні дослідники акцентують увагу на тотожності значень термінів-синонімів, інші віддають перевагу близькості значень. Така неоднозначність у поглядах зумовлена суперечливістю у тлумаченні явища синонімії в загальноновживаній лексиці (про що йшлося раніше) та невизначеністю в розумінні природи терміна як об’єкта лінгвістичного дослідження. Справедливою є думка Т. Панько та інших, які визначають синоніми як “терміни, що належать до одного й того самого денотата, але мають деякі відмінності у поняттєвому плані, крім того, можуть відрізнятися семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності та особливостями функціонування” [151; 181].

Термінологічна синонімія має низку відмінностей порівняно із синонімією загальномовною. Синоніми – загальноновживані слова – розрізняються лише тонкими смисловими й експресивними відтінками та становлять один із найважливіших стилістичних засобів мови. Синоніми-терміни визначають одні і ті самі поняття, розрізняючись характерною ознакою, покладеною в основу називання поняття, й становлять досить

специфічну категорію слів щодо їхніх стилістичних можливостей [83; 158].

Розглядаючи синонімію у терміносистемі як природний прояв законів розвитку лексики, В. Даниленко зазначає, що термінологія має немало передумов для виникнення синонімічних найменувань одного поняття [48; 73]. Особливо це було характерно для періоду, коли на українському ґрунті формувалася система основних наукових понять (відповідно термінів) різними способами – прямого запозичення, калькування, пошуків відповідного найменування в рідній мові, а також створення оригінальної української термінології засобами національної мови.

Деякі дослідники вважають, що синонімія властива лише термінологіям гуманітарних дисциплін, а в термінологіях точних наук, до яких належить і термінологія нафтогазової промисловості, синонімічних зв'язків немає. Однак аналіз виявив досить велику кількість синонімів і у складі досліджуваної термінології.

Наявність розгалуженої синонімії в термінології нафтогазової промисловості зумовлена певними чинниками. Вона насамперед є результатом безперервного розвитку нафтогазової науки та промисловості, а це спричиняє появу нових номінацій, іншомовних запозичень і намагання дати їм власні назви, а також бажання знайти найточнішу назву того чи іншого поняття. Терміни на позначення нового поняття можуть перебувати у синонімічних відношеннях на будь-якому етапі розвитку терміносистеми, доки найбільш придатний з апробованих не закріпиться за цією термінологією. Як уже зазначалося, синонімія найбільш характерна для початкових етапів формування терміносистем, що можна сказати і про аналізовану термінологію. Навіть термін *нафта* в кінці ХІХ ст. мав синоніми *кип'ячка*, *ропа*, *скельний олій*.

Причинами виникнення синонімічних рядів в українській термінології нафтогазової промисловості є:

1) паралельне вживання автохтонного й іншомовного термінів із тим самим значенням: *зневоднення – дегідрація (нафти), пелетрація – пластичність, переганяння – дистиляція (нафти), десульфатизація – знесірчення, дефлектометр – похиломір*;

2) мовна економія, що породжує синонімію різних структурних рівнів, наприклад, утворення однослівних складноскорочених назв з окремих компонентів, що входять до складу терміна-словосполучення: *професійна шкода – профшкода, теплова ізоляція – теплоізоляція, термічна дифузія – термодифузія, вміст тепла – тепловміст, термічне оброблення – термооброблення*; використання повних форм та ініціальних абревіатур: *глибинне сейсмічне зондування – ГСЗ, самохідна установка для електропрогрівання свердловин – СТЕПС, гравітаційна морська стаціонарна платформа – ГМСП, поверхнево-активні речовини – ПАР, центральна науково-дослідна лабораторія – ЦНДЛ*;

3) загальномовна синонімія (терміни або відбираються із того ряду літературних синонімів, що вже існують або створюються за їх зразком): *крихкий – ламкий, пробуксовування – проковзування, загущення –*

затужавіння (розчину), пухир газовий – бульбашка газова;

4) пояснення понять описом їхніх істотних ознак, тобто так звана дефінітивна синонімія: *ацетат – сіль оцтової кислоти, газолін – газовий бензин, полікар – модифікований поліакриламід, катазона – глибинна зона земної кори.*

Наявність паралельних форм власних і запозичених термінів свідчить про взаємодію міжнаціонально-загального та національно-специфічного. Хоча засилля запозичень на позначення понять, назви яких можуть передаватися й національною мовою, більшість науковців вважає негативною рисою термінології, проте на етапі становлення кожна термінологія проходить тривалий шлях пошуку відповідних найменувань у загальноновживаній лексиці для позначення нових або запозичених понять, що супроводжується паралельним функціонуванням власномовних і запозичених термінів.

У нафтогазовій промисловості чимало термінів, які, виражаючи певне поняття, як правило, не характеризують його з різних боків, а є дублетними найменуваннями, що ввійшли в термінологічну систему внаслідок різних видів мовних контактів і різноманітних тенденцій у процесі її формування, наприклад: *трос – линва, тепломережа – теплосітка, телеметр – далекомір*. Отже, до термінів-дублетів належать лише семіми, що виражають те саме поняття й можуть замінити один одного в будь-яких контекстах без порушення предметно-логічного змісту висловлювання.

Абсолютна синонімія в загальноновживаній лексиці й у термінології має різну природу. У загальноновживаній лексиці абсолютних синонімів майже немає [189; 49], тоді як переважна більшість синонімів у термінології, зокрема в термінології нафтогазової промисловості, – це абсолютні синоніми. У лінгвістиці взагалі, і в термінознавстві зокрема, немає одностайної думки щодо визначення назви та статусу слів із тотожним значенням. Одні (А. Коваль, І. Бойцов) називають їх термінами-дублетами чи термінологічними дублетами (Л. Капанадзе), другі (В. Даниленко, В. Ахманова, Є. Толкініна) – лексичними дублетами, треті (Є. Регушевський, Л. Бублейник) – термінологічними паралелізмами. У дисертаційному дослідженні вживаємо назву “терміни-дублети” паралельно із терміном “абсолютні синоніми”.

Більшість учених вважають, що термінологічна дублетність – єдина форма існування термінологічної синонімії. Однак не слід всю різноманітність синонімічних зв'язків, наявних у термінології нафтогазової промисловості, зводити до самої лише абсолютної синонімії. Проведений аналіз свідчить, що серед досліджуваних термінів є синоніми, які не можна вважати дублетами, оскільки дублетність передбачає можливість вільної, позбавленої будь-яких контекстуальних обмежень взаємозамінності таких термінів.

Доцільно скористатися класифікацією типів синонімічних відношень, поданою С. Худолєєвою [204; 50], і відповідно розрізняти відношення семантичної тотожності, відношення семантичної близькості та конотативні

відношення. Саме абсолютні синоніми, чи дублети, поєднані відношеннями семантичної тотожності, що передбачають повний збіг у значенні й уживанні. До того ж, семантична подібність найчастіше поширюється на всі їхні значення, наприклад: *насос і помпа, нафтогазова промисловість і нафтогазова справа*.

Крім абсолютних синонімів, виділяється такий вид синонімів, які С. Худолєєва називає відносними і вказує, що такі синоніми виступають на одному рівні з абсолютними, об'єднаними за інваріантною ознакою, й характеризуються відношеннями семантичної близькості, їх диференційні відтінки мають переважно предметно-логічний характер [204; 52]. У досліджуваній термінології мало таких синонімів, у яких, крім спільних сем, виділялися ще й відмінні. Так, спільною семою для термінів *твердіти* і *тужавіти* є “ставати твердим, твердішим”, але в той же час термін *тужавіти* має і відмінну сему “ставати твердішим, висихаючи” [232, II; 729].

Основною диференційною ознакою третього типу синонімів дослідники [204; 52] вважають конотативний аспект, тобто семантичну сутність, що узуально чи okazіонально входить до семантики мовних одиниць і виражає емоційно-оцінне та стилістично марковане ставлення суб'єкта мовлення до дійсності [194; 142]. З приводу конотаційних значень терміна існує дві протилежні думки. Перша, загальноприйнята, – це заперечення емоційності, експресивності терміна як знака інтелектуального змісту. Інша думка, автором якої є В. Прохорова, зводиться до ствердження експресивної мотивованості в термінології [159; 153]. Але конотації термінологічних значень, якщо і наявні, то мають дещо інший характер, ніж у загальноживаній лексиці, вони скоріше вказують на етимологію терміна, спосіб термінотворення (семантичний), що лежить в основі формування терміносистем. У таких випадках виступає так звана „застигла” метафора, що початково була способом знакової матеріалізації значення, проте на сучасному етапі не сприймається в терміні співвідносно з будь-якою експресією (*кулачок, бігунок*).

Терміни-синоніми неоднакові й з погляду структури. Синонімічними можуть бути:

- 1) термін-слово та термін-слово: *одношаровий – однорядний, натуральний – природний, безпечний – незагрозливий*;
- 2) термін-словосполучення й термін-словосполучення: *сухе буріння – буріння без промивання, апарат фільтрувальний – апарат очисний, прискорена амортизація – прискорене амортизаційне списання основного капіталу*;
- 3) термін-слово і термін-словосполучення: *гіпан – гідролізований поліакрилнітрин, сапропель – озерний мул, штуцер глухий – заглушка*;
- 4) термін-словосполучення й термін-слово, утворене в результаті скорочення цього словосполучення: *звукова ізоляція – звукоізоляція, термічна дифузія – термодифузія*;
- 5) термін-словосполучення й аббревіатура: *центральна геофізична експедиція – ЦГЕ, цементувальний агрегат – ЦА, цех із видобування нафти й*

газу – ЦВНГ.

За спільним лексичним значенням терміни-синоніми об'єднуються в одну групу – синонімічний ряд чи синонімічне гніздо з різною кількістю синонімів. Дослідниця науково-технічної термінології Т. Михайлова на позначення сукупності термінів, пов'язаних синонімічними зв'язками, вводить термін “термінологічне синонімічне об'єднання” [127; 125]. Причому термінологічному синонімічному об'єднанню, як і синонімічному рядові загальномовної лексики, властивий динамізм. Це відкрита система, здатна як прийняти до свого складу нові власномовні чи запозичені терміни, так і вилучити якісь терміни через невідповідність нормам сучасної української мови чи сучасним вимогам до терміна.

Серед синонімічних термінологічних об'єднань, що утворюють терміни нафтогазової промисловості, є:

- 1) двокомпонентні: *шкідливий – отруйний (газ), оксид вуглецю – окис вуглецю*;
- 2) трикомпонентні: *неприродний, ненатуральний, штучний; пробка, корок, чіп*;
- 3) чотирикомпонентні: *сорбент, поглинач, убирач, усмоктувач*.

Синонімічні терміни-слова у складі термінології нафтогазової промисловості можна класифікувати за морфологічною природою: іменникові (*фільтрація, очищення*), прикметникові (*тверда, міцна (порода)*), дієслівні (*акумулювати, нагромаджувати; дегідрувати, зневоднювати*). У досліджуваній термінології найбільше іменникових синонімів, тоді як у загальнолітературній лексиці переважають синонімічні прикметники та дієслова [193; 950]. Така відмінність у частиномовному вираженні синонімів полягає в тому, що досліджувана термінологія у більшості своїй складається з іменників.

Близькою до проблеми синонімії є проблема варіантності в термінології. Хоча серед науковців існує думка, що чітко окреслене поняття науки і техніки має бути співвіднесене з однією одиницею плану вираження, варіантність термінів – це об'єктивно наявне мовне явище.

Неоднакове трактування поняття варіантності зумовлює наявність різних поглядів на співвідношення варіантності й синонімії: синоніми протиставляються варіантам, варіанти розглядаються як особливий вид синонімії, синонімія кваліфікується як один із видів формального варіювання

Варіант у термінології нафтогазової промисловості – це часткова модифікація того самого мовного знака, що характеризується тотожністю значень і не порушує тотожності знака самому собі [118; 76]. Інваріант, тобто “відносно незмінне, властиве певній одиниці в різних випадках її вживання, а також те, що характерне для кількох одиниць, і є спільним для них” [219; 215], знаходиться у плані вираження терміна. Беручи за основу таке визначення варіанта, можна стверджувати, що синоніми виходять за межі поняття варіантності, оскільки їх не можна виявити лише на основі формального інваріанта.

У процесі вивчення термінологічної варіантності виникає питання, пов'язане з класифікацією термінів-варіантів. Спираючись на класифікації термінів-варіантів за формальною ознакою (поділ варіантних одиниць залежно від того формального елемента, який відрізняє один варіант від іншого), подані О. Радченко [163; 70 - 71] та М. Карп'юк [73; 60], серед варіантів термінології нафтогазової промисловості пропонується виділити такі групи:

1. Фонематичні варіанти. Фонематична варіантність установлюється в модифікаціях терміна, які різняться фонемами, що не виконують смислорозрізнявальної функції, тобто втратили фонологічне протиставлення, але зберігають при цьому свої фізіолого-акустичні ознаки [163; 70]. Фонематичні варіанти досить численні й різноманітні. Серед них можна назвати основні підгрупи:

- 1) фонематична варіантність у префіксах термінологічних одиниць: *упорядкування – впорядкування*;
- 2) фонематична варіантність у коренях термінів:
  - а) голосні фонemi: *нержавіючий – неіржавіючий*;
  - б) приголосні фонemi: *фланцева – флянцева (заглушка), загорання – загорання (вибухових речовин), флюоресценція – флуоресценція*;
- 3) фонетична варіантність у суфіксах термінів: *глиниста – глиняста (порода)*.

2. Акцентні варіанти. Такі варіювання виникають унаслідок нейтралізації наголосу як щодо значення термінів, так і стосовно розрізнення їх форм (*водопрові'дний – водопровідни'й*).

3. Граматичні варіанти. Вони також пов'язані зі зміною звукової оболонки терміна, яка в цьому випадку впливає на його граматичне значення. Отож, варіювання у закінченнях термінологічних одиниць на зразок „нуль звука – голосна фонема”, що змінює форму роду терміна, тип його відмінювання тощо, вважаємо граматичним варіюванням (*аналіз – аналіза, манжет – манжета, автокар – автокара, цезезин – цезезина*).

4. Словотвірні варіанти. Стосовно визначення цього поняття постає питання: вважати терміни, що утворені від одного кореня за допомогою різних афіксів, які мають однакове лексичне та граматичне значення, словотвірними синонімами чи словотвірними варіантами. Так, О. Ахманова й інші вважають, що між спільнокореневими утвореннями з тим самим значенням не може бути зв'язків синонімічного характеру [224; 232], тоді як І. Ковалик ряди однозначних утворень з однаковою словотвірною основою, з однозначними, але різнозвучними афіксами відносить до словотвірних афіксальних синонімів [81].

Погоджуючись із думкою, що такі терміни є словотвірними варіантами, виділяємо такі найтипівіші словотвірні варіювання в термінології нафтогазової промисловості:

- а) суфіксальні: *обертвий – обертальний (превентор), промивний – промивальний (клапан), газозбірник – газозбирач, труборозширювач – труборозширювач*;

б) префіксальні: *зневоднення – обезводнення (нафти), неперервний – безперервний (газліфт), протикорозійне – антикорозійне (покриття).*

Варіювання можливе на рівні однієї словотвірної моделі: *загострення – загострювання, окиснення – окиснювання, приростання – прирощування.* У даному випадку можна говорити скоріше про відносну варіантність, під якою Е. Головіна розуміє „часткову тотожність матеріального оформлення при тотожності значень, а також при частковій розбіжності в плані змісту” [39; 61], оскільки такі пари диференціюють характеристику позначуваного ними процесу щодо тривалості.

5. Синтаксичні варіанти. Такі види варіантів пов’язані з різними можливими видами зв’язку в термінологічних словосполученнях: (*кріплення свердловин – свердловинне кріплення; буріння на глибині – глибинне буріння*).

Подана класифікація відбиває сучасний стан розвитку української термінології нафтогазової промисловості. Як уже зазначалося, наявність варіантів свідчить про недостатньо високий рівень упорядкованості досліджуваної термінології. В останні роки існує виразна тенденція до зменшення кількості термінів-варіантів (особливо фонетичних), що є наслідком плідної діяльності українських термінологів у сфері стандартизації та внормування галузевих термінологій.

Результати досліджень свідчать про наявність синонімії в термінології нафтогазової промисловості. Будь-яка галузь науки і техніки, безперервно розвиваючи й удосконалюючи свою термінологію, неминує готує ґрунт та умови для виникнення синонімів. Із часом частина термінів-синонімів зникає, інші закріплюються як основні.

Крім синонімів, у термінології нафтогазової промисловості зафіксовані й різні види варіантів. Хоч варіанти термінів можна, за Л. Симоненко, розцінювати як небажане явище в галузевій термінології, з другого боку – саме варіанти (більшою мірою це стосується словотвірних) відображають внутрішні закони розвитку мови, допомагають знайти найвиразніші мовні засоби для передавання певних понять [178; 122-123].

2.3. Антонімічні відношення в термінології нафтогазової галузі

Лексичний склад мови – це певним чином організована система, елементи якої пов’язані численними різноманітними зв’язками і відношеннями. Одним із багатьох проявів системних відношень у лексиці є антонімія. В її основі лежать істотні особливості об’єктивної дійсності, що відображаються як протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Ш. Баллі, відомий французький лінгвіст, вважав протиставлення логічних понять природною схильністю людського розуму. Він відзначав: “У нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди так чи інакше викликає уявлення про інше” [5; 139].

Антоніми, за визначенням дослідників, – слова, що належать до однієї й тієї ж частини мови і мають протилежне значення [191; 163]. На думку Д. Шмельова, антонімічними можуть визначатися слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення

семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми [217; 131].

Для ефективного виділення антонімів у лінгвістиці розроблені критерії антонімічності, що особливо важливі у термінографічній практиці:

- 1) антоніми – слова з протилежним значенням – розрізняються за вираженням протилежності, яка передбачає одночасно тотожність у якомусь відношенні;
- 2) антоніми вживаються в типових синтаксичних конструкціях у взаємному протиставленні;
- 3) антоніми мають однакову сферу лексичної сполучуваності [125; 56].

Специфіка термінологічних одиниць (тісний зв'язок із логіко-поняттєвими категоріями, знакова природа, обов'язкова дефінітивність значення тощо) зумовлюють визнаний дослідниками факт, що явище антонімії притаманне термінології навіть ширше, ніж загальнолітературній лексиці. Зокрема, В. Даниленко наголошує: “Явище антонімії, що проявляється в існуванні слів із протилежним значенням, у мові науки суттєво не відрізняється від відповідного явища в загальнолітературній мові” [48; 79]. У термінології антонімія допомагає позначити крайні точки термінологічного поля, використати логічні можливості термінологічної системи. Антоніми уточнюють характер поняття, підсилюють системність термінології, надаючи їй різноманітного характеру, сприяють вираженню однозначності й точності.

Науці властивий бінарний принцип опису фактів, явищ – принцип, який базується на твердженні, що явища переважно піддаються протиставленню парами, виходячи з наявності чи відсутності тієї самої ознаки або максимального чи мінімального її прояву. Підтвердженням цього є наявність антонімів у термінології нафтогазової промисловості. Терміни-антоніми утворюють пари, а то й цілі мікросистеми лексичних одиниць, що виражають контрарні (протилежні) та комплементарні (взаємопов'язані) відношення в межах терміносистеми [141; 236].

Контрарні антоніми, крім двох обов'язкових полярних членів, передбачають існування між ними середнього члена (мезоніма) [3; 12]. Саме наявність мезоніма, від якого у протилежних напрямках поширюється певна градуальна характеристика явища, дії, ознаки, дослідники вважають важливим критерієм поділу антонімів на контрарні та комплементарні. Прикладом контрарних антонімічних назв є *видобуток нафти максимальний* і *видобуток нафти мінімальний* із мезонімом *видобуток нафти середній*, що характеризується семою “неповна проміжна протилежність”. Серед термінів нафтогазової промисловості існують антоніми, що мають кілька мезонімів, наприклад: *м'які – середні – тверді – міцні – дуже міцні гірські породи; надземний – наземний – підземний газопровід*.

Більшість антонімічних пар у термінології нафтогазової промисловості, як і в інших терміносистемах, реалізує комплементарні відношення. Сема протилежності в таких термінах виражає межу якості для

родового поняття в його видових варіантах, наприклад: *газ сухий – газ сирий, опір зовнішній – опір внутрішній, момент пусковий – момент гальмівний, нафта парафінова – нафта безпарафінова, родовище розроблене – родовище нерозроблене, сполука стійка – сполука нестійка*. Ознака градуальності значень у антонімах такого типу повністю відсутня.

Як різновид комплементарних антонімів виділяють векторні – це антоніми із зазначенням спрямування протилежностей: *нагрівання – охолодження; момент пусковий – момент гальмівний; прискорювач реакції – сповільнювач реакції*.

Услід за Л. Новіковим, який подав структурну класифікацію антонімів, серед термінів нафтогазової промисловості слід виділити різнокореневі (лексичні) та спільнокореневі (граматичні) антонімічні назви.

Лексичні антоніми в термінології нафтогазової промисловості – це різнокореневі власномовні або запозичені терміни, у яких їх диференційна семантична ознака (протилежність) реалізується семантичним протиставленням коренів (*глинистий вапнистий розчин з високим рН – глинистий вапнистий розчин з низьким рН, фланець вільний – фланець приварений, електрод голий – електрод ізольований*). Серед лексичних антонімів можна виділити пари, у яких антонімічні протиставлення збігаються із загальнономовними антонімічними зв'язками, наприклад: *укриття індивідуальне – укриття загальне, сплав первинний – сплав вторинний, контур зовнішній – контур внутрішній, мітчик чорновий – мітчик чистовий, розріз поперечний – розріз поздовжній*.

Для української термінології нафтогазової промисловості більш характерний другий тип антонімії – словотвірний, тобто однокореневі антоніми, що творяться за допомогою певних афіксів. Серед них виділяються такі види:

1) антонімічні пари, утворені внаслідок приєднання власне українських та іншомовних префіксів:

без- – “відсутність певних властивостей, ознак”: *транспортний – безтранспортний спосіб розкриття, компресорний – безкомпресорний газліфт, шовне – безшовне зварювання, аварійне – безаварійне виробництво;*

роз- – „зворотна дія”: *накерування – рознакерування, шифрування – розшифрування;*

а- – „заперечення або відсутність якості”: *симетрія – асиметрія, статична – астатична напруга, синхронне – асинхронне буріння;*

анти- – „протилежність, протидія стосовно кого-, чого-небудь”: *детонатор – антидетонатор, корозійне – антикорозійне покриття, коагулянт – антикоагулянт, частинка – античастинка;*

де- – „заперечення, погіршення, рух донизу”: *монтаж – демонтаж, монополізація – демонополізація, парафінізація – депарафінізація свердловини, сульфатизація – десульфатизація;*

дез- – „заперечення”: *інтеграція – дезінтеграція порід, організація – дезорганізація, інтегратор – дезінтегратор, інфекція – дезінфекція;*

2)антонімічні назви, утворені внаслідок вживання префіксів, які вносять відтінок протилежності понять:

з-(с-) і роз- (*сходження – розходження, збивання – розбивання, скручування – розкручування, скріплювач – розскріплювач*);

на- і роз- (*навантажувальний – розвантажувальний механізм*);

під- і над- (*підземне – надземне нафтосховище, підводне – надводне буріння*);

роз- і за- (*розпакування - запкування*);

при- і за- (*приконтурне – законтурне заводнення*);

3)антоніми, утворені за допомогою частки *не*. Одним із найпродуктивніших способів вираження протилежного поняття в термінології нафтогазової промисловості є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не*, яка фактично виступає у префіксальній функції, заперечує або вказує на відсутність ознаки. Внаслідок цього в антонімічній парі виникає відношення повної протилежності. Частка *не* може приєднуватися як до власне українських, так і до інтернаціональних твірних основ, наприклад: *розгалужений – нерозгалужений нафтопродуктопровід, однорідність – неоднорідність речовини, насичена – ненасичена сполука, стандартне – нестандартне обладнання, інтенсивний – неінтенсивний рух, ньютонівська – неньютонівська рідина, розроблене – нерозроблене родовище*;

4)антонімічні пари, утворені використанням національних та інтернаціональних коренів та їх частин із протилежними значеннями: *гідрофільний – гідрофобний колектор, синкліналь – антикліналь, макротріщина – мікротріщина, крупнодисперсний – дрібнодисперсний, одношаровий – багатшаровий поклад, траншеєкопач – траншеєзасипач, світлопоглинання – світловипромінювання*.

Кожна пара антонімів протиставляється за одним із семантичних компонентів. У термінології нафтогазової промисловості основою для протиставлення стали такі ознаки:

1) напрямок:

вхідний переріз керна – вихідний переріз керна, поздовжній скид – поперечний скид, пряма складка – перекинута складка;

2) локалізація:

наземні розроблення – підземні розроблення, зовнішній опір – внутрішній опір, відкладення континентальні – відкладення морські;

3) походження:

природне викривлення – штучне викривлення, асфальт природний – асфальт штучний, вихід пласта на поверхню природний – вихід пласта на поверхню штучний;

4) якісні властивості, характеристики:

фільтрована нафта – нефільтрована нафта, бур гострий – бур затуплений, дрібнопористість – крупнопористість;

5) кількісні показники:

одночерпаковий механізм – багаточерпаковий механізм, одножильний кабель – багатожильний кабель, стиск одноступінчастий – стиск багатоступінчастий;

б) час:

поточна газовіддача – кінцева газовіддача, початкова газонасиченість – залишкова газонасиченість, емульсія швидкого розпаду – емульсія повільного розпаду;

7) характер дії:

кертотримач – кертовідривач, сповільнювати видобуток – прискорювати видобуток, вантажсоодержувач – вантажодавач;

8) спосіб дії:

транспортний спосіб розкриття – безтранспортний спосіб розкриття, готівковий розрахунок – безготівковий розрахунок, тертя напіврідинне – тертя напівсухе;

9) форма:

злам рівний – злам нерівний, свердловина викривлена – свердловина невикривлена, розріз поперечний – розріз поздовжній;

10) результат дії:

видобута нафта – не видобута нафта, точка застигання – точка плавлення, ушкоджене обладнання – неушкоджене обладнання.

Щодо структурної характеристики термінів-антонімів, то серед зафіксованих прикладів у складі української нафтогазової термінології наявні:

*однослівні (статика – динаміка, періодичність – неперіодичність);
двокомпонентні (вода зв'язана – вода вільна, газгольдер сухий – газгольдер мокрий);*

трикомпонентні (водозабір закритого типу – водозабір відкритого типу, газопровід високого тиску – газопровід низького тиску);

багатокомпонентні (глинистий розчин на морській воді – глинистий розчин на прісній воді, аномально високий пластовий тиск – аномально низький пластовий тиск).

Частиномовне вираження антонімії в нафтогазовій термінології таке, як і в загальнолітературній мові, тобто спостерігаються іменникові, прикметникові, дієслівні антонімічні назви: *повітронагрівач – повітроохолоджувач, регульований – нерегульований штуцер, згвинчування – розгвинчування свічок*. Серед вивченої термінології наявні антоніми, протилежність у яких показана за допомогою протилежних за значенням прийменників. Це багатокомпонентні терміни типу: *буріння без промивання спеціальним розчином – буріння з промиванням спеціальним розчином*.

Як було виявлено у результаті дослідження, найбільш характерною для термінології нафтогазової промисловості прикметникова антонімія. В антонімічних назвах прикметники виражають протилежні видові ознаки в середині родового поняття.

Варто також звернути увагу на переплетення синонімічних та антонімічних зв'язків у термінології нафтогазової промисловості.

Ідентичність гносеологічних передумов для найменування подібних і протилежних понять та розташування антонімів і синонімів на одній семантичній площині дає підстави вважати, що природа контрномінативів й омосемантів у цілому тотожна. Терміни нафтогазової промисловості, які вступають в антонімічні та синонімічні відношення, вже перебувають в аналогічних зв'язках з іншими термінами. В результаті цього формуються тематичні групи термінів, що належать до двох семантично протилежних тем. Наявність між ними антонімічних і синонімічних відношень спричиняє виникнення антонімо-синонімічних блоків [126; 73]. Антонімо-синонімічні зв'язки у аналізованій термінології проявляються у двох структурах:

1) парній, найчастіше чотиричленній: *скид поздовжній* = *скид горизонтальний* – *скид поперечний* = *скид вертикальний*, *фон світлий* = *тло світле* – *фон темний* = *тло темне*;

2) непарній: *природне очищення* – *неприродне очищення* = *штучне очищення*; *газ сухий* – *газ сирий* = *газ жирний*; *нафта рідка* – *нафта затужавіла* = *нафта загусла*.

Аналіз результатів дослідження показав, що антонімія як семасіологічна категорія притаманна термінологічній системі, оскільки антонімічні відношення – один із способів системної організації терміносистеми.

2.4. Полісемія в термінології нафтогазової промисловості

Під полісемією розуміють функціонування слова в кількох різних значеннях, обов'язково пов'язаних між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку [191; 131].

Передумовою розвитку багатозначності є рухомість структури лексичної одиниці, завдяки якій знак набуває нового змісту на основі подібності (метафора) чи суміжності (метонімія) цього поняття з іншими.

Полісемантичне слово не є просто сукупністю номінативних одиниць, що мають однаковий фонемний склад і семантично пов'язані значенням. Усі значення в багатозначному слові перебувають у певних зв'язках та виступають мікросистемою з чіткою організацією складових частин. М. Кочерган називає семантичну структуру полісемантичного слова “польовою структурою з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією” [90; 128]. У центрі поля, так званому ядрі, перебуває головне значення, яке є опорою й суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших значень та називається прямим номінативним [111; 25].

Значення полісемантичного слова (лексико-семантичні варіанти) утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою. За характером семантичної мотивації між прямим та похідними значеннями розрізняють три основні типи полісемії:

- 1) радіальну, за якої усі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого);

- 2) ланцюжкову, коли кожне наступне значення є похідним від попереднього;
- 3) радіально-ланцюжкову, яка поєднує в собі два названих вище типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність [111; 26].

Дослідники виділяють три типи відношень між лексико-семантичними варіантами слова: перетин, включення, семантичну омонімію [113; 20]. При перетині лексико-семантичні варіанти слова мають спільну семантичну частину і, крім того, кожен варіант містить свою специфічну частину. Включення ґрунтується на тому, що один із лексико-семантичних варіантів складніший від іншого, він поєднує семантику першого і має частину, якої не має перший варіант. Характер третього типу відношень між лексико-семантичними варіантами слова полягає в тому, що варіанти можуть мати загальну частину змісту, яка не є семантичною, а відображає спільність їх внутрішньомовних значимостей.

Безперечно, у мові полісемія властива більшості слів. Поява додаткових значень, як і поповнення лексики новими словами, збагачує мову. Проте у роботах більшості термінологів як основну ознаку терміна виділяють моносемічність, незважаючи на що, багатозначність у термінології існує як об'єктивне явище. Отже, погоджуємося з думкою О. Суперанської, яка стверджує, що однозначність терміна – не його властивість, а вимога до нього [189; 44]. Хоча слід зауважити, що в термінології прояви полісемії значно вужчі, ніж у лексиці в цілому.

Лінгвісти здебільшого зауважують, що неможливо у термінології, як і в загальнолітературній лексиці, тривалий час зберігати однозначність того чи іншого терміна. Людські знання про навколишній світ увесь час поповнюються, в процесі пізнання поглиблюються уявлення про поняття, такі уявлення потребують нового словесного вираження, що відображаються і в значенні слова, зокрема сприяючи його полісемії [178; 27].

Дослідники полісемії в термінології визначають такі причини, що зумовлюють виникнення багатозначності термінів:

1) полісемія – це органічна властивість людської мови; термін є її невід'ємним складником;

2) у мові існує асиметричність знака і його значення. Довільність зв'язку між планом вираження та планом змісту передбачає вільне варіювання одного з них за умови сталості іншого;

3) певна обмеженість словникового матеріалу. В мові бракує такої кількості кореневих словотвірних засобів, щоб кожне наукове поняття назвати новим терміном. Через це терміном, уже закріпленим за певними поняттям, номінують ще одне спеціальне поняття [127; 208].

Полісемічні відношення в термінології – це внутрішньо пов'язані між собою значення однієї термінологічної одиниці, які, передаючи істотні ознаки двох або більше понять певної галузі пізнання (або кількох близьких), мають однакові спеціальні семи [127; 66].

Проведене дослідження засвідчило, що кожний багатозначний термін, як і полісемантичне слово загальноновживаної лексики, має семантичну структуру з двох чи більше семем, у яких є певні спільні семи. Скажімо, термін *аккумуляція* має значення: 1) нагромадження, збирання; 2) накопичення мінеральних речовин або органічних залишків на дні водоймищ і на поверхні суші; 3) нагромадження капіталів, залучення його до банків; 4) нагромадження води в штучній водоймі [269; I; 21]. Спільною для поданих значень є сема “накопичення, нагромадження”. Термін *колектор* входить до складу УТНГП зі значеннями: 1) збірний або розподільний пристрій для поєднання ряду транспортних або технологічних потоків з однойменними й однорідними продуктами чи агентами; 2) флотаційний реагент-збирач [261, I; 452]; спільна сема – “збирання”. Лексема *шахта* має значення: 1) система підземних споруд, де добувають корисні копалини або провадять якісь роботи, та будівель на поверхні; 2) вертикальна подовжена порожнина у деяких конструкціях (ліфтах, турбінах тощо) [271; XI, 424]. Спільна сема – “вертикальна порожнина”.

Отже, полісемантичні терміни мають спільні риси з багатозначними словами загальноновживаної лексики, оскільки в семантичних структурах і термінів і загальноновживаних слів семми пов’язані між собою. Крім того, у багатозначних термінах можна також визначити первинні значення та вторинні.

Проте є й відмінні риси у полісемії термінів і загальноновживаних слів. Це насамперед характер семантичної мотивації між прямим та похідними значеннями. Якщо в багатозначних словах загальнолітературної мови найпоширенішими є радіально-ланцюжкові зв’язки, то в термінах нафтогазової промисловості спостерігаємо, як правило, радіальні зв’язки, коли вторинні значення походять від основного, первинного. Наприклад: термін *деемультатор* має два значення: 1) хімічна речовина, яка знижує поверхневий натяг на межі розділу фаз і використовується для руйнування емульсій; 2) поверхнево-активна речовина, що сприяє руйнуванню нафтових емульсій [261, I; 269], де похідне, друге, значення сформувалося в семантичній структурі аналізованого терміна внаслідок звуження першого значення. Так, лексема *ярус* має три значення: 1) один із горизонтальних рядів чого-небудь, розміщених один над одним або один під одним; 2) поверх у внутрішньому приміщенні театру, ряд лож, галерей, розміщених одні над одними; 3) сукупність гірських порід, що утворилися протягом геологічного віку [270; XI, 651]. Друге і третє термінологічні значення є похідними від першого, й сформувалися вони внаслідок конкретизації першого значення.

Аналіз семантичної структури термінів нафтогазової промисловості дає змогу виділити багатозначні терміни, які мають кілька значень: а) у терміносистемі нафтогазової промисловості (внутрішньосистемна полісемія); б) у термінології нафтогазової промисловості та інших галузевих термінологіях (міжсистемна або міжгалузева полісемія); в) у термінології нафтогазової промисловості і лексиці загального вжитку (зовнішньосистемна

полісемія).

З усіх видів полісемії найбільше проблем у термінології породжує **внутрішньосистемна полісемія**, оскільки вона порушує одну з найважливіших вимог до терміна – однозначність в межах одного термінологічного поля [166; 51]. Прикладом внутрішньосистемної полісемії в термінології нафтогазової промисловості може бути термін *газліфт*, що має значення: 1) пристрій для піднімання рідини стиснутим газом, змішаним із нею; 2) спосіб піднімання рідини (нафти) із свердловини за рахунок енергії стиснутого газу [261, I; 172]. Полісемічний термін *нафтові гази* входить до складу термінології нафтогазової промисловості зі значеннями:

- 1) вуглеводневі гази, супутні нафті й відокремлюються під час її сепарації;
- 2) гази термічного й каталітичного перероблення газу [271; 232].

Найчастіше внутрішньосистемна полісемія в УТНГП є результатом метонімічних перенесень, наприклад: назва кількісної характеристики передається через назву якісної (*проникність, пористість, твердість, пластичність, в'язкість, крихкість*); назва розділу науки – через назву об'єкта її вивчення чи методу дослідження (*гідромеханіка, геохімія, геологія, геофізика, мінералогія*); назва результату дії позначається через назву самої дії (*розвідка, заглиблення, експлуатація, буріння, добування, випаровування*) тощо.

Слід зауважити, що було виявлено лише поодинокі випадки функціонування в досліджуваній термінології синекдохи (перенесення на основі кількісного співвідношення), наприклад: термін *акваторія* функціонує як родова назва: “ділянка водної поверхні у визначених межах” і як видова – “ділянка водної поверхні в установлених межах, на якій проводяться випробування різних технічних засобів, видобування нафти” [261; I; 26].

Внутрішньосистемна полісемія є найбільш небажаним явищем у термінології, оскільки хоч і виступає засобом мовної економії, проте й спричиняє чимало непорозумінь, ускладнює наукову комунікацію.

Міжсистемна полісемія виникає в тих випадках, коли той самий термін функціонує в різних галузевих терміносистемах із практично незмінним семантичним ядром, але різним набором периферійних сем. Так, термін *релаксація* має значення у медицині „штучне зниження тону су скелетної мускулатури, яке здійснюється під час деяких хірургічних операцій , у психології – зняття психологічного напруження” [270; VIII, 498], а в складі термінології нафтогазової промисловості цей термін маємо зі значенням „процес самочинного повернення системи з невірноваженого стану до стійкого врівноваженого стану” [256; 157]. Термін *щогла* ввійшов до складу морської термінології зі значенням „високий стовп, вертикальна або похила конструкція на судні, призначена для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережливих пунктів” [270, XI; 601], а у нафтогазовій промисловості *щогла* – це конструкція з однією чи двома опорами, призначена для виконання спуско-підіймальних операцій із бурильними й обсадними трубами [256; 70]. Термін *діафрагма* в медичній термінології має значення „грудочеревна перепона, що відмежовує грудну

клітку від черевної” [270; II, 296]; у фотосправі – це пристрій у формі серпоподібних пелюсток для зміни розмірів отвору фото- або кінооб’єктива [270; II, 296]; у гідромеліорації – це одна з тонких стінок, споруджуваних вертикально у центрі перерізу гребель із дерева, бетону, металу і т. ін. [270; II, 296]; в автомобільній справі – це деталь насоса обприскувача або гальмового крана у деяких машин у формі дискової пластинки [270; II, 296]; у термінології нафтогазової промисловості *діафрагма* позначає деталь (перегородку) пристрою, машини, механізму, споруди, яка являє собою стінку або пластину (суцільну або з отвором) [263]. Як засвідчують приклади, серед термінології нафтогазової промисловості є низка термінів із широкою семантикою, значення яких модифікується в кількох науках: *пластир* (нафтогаз., мед., мор.), *снаряд* (військ., спорт., нафтогаз.) тощо.

У деяких випадках джерелом міжсистемної полісемії виступають загальноживані слова. Так, слово *свічка*, що має зафіксоване у словниках значення „паличка воску, лою, стеарину з гнотом усередині, яку використовують для освітлення” [270, IX; 97], як термін нафтогазової промисловості використовується зі значенням „комплект труб, що використовується при спуско-підймальних операціях” [256; 89], у медицині *свічка* – лікувальний препарат у формі маленької палички з одним конусоподібним кінцем, що його використовують при лікуванні геморою, запору і т. ін.; у фізиці – одиниця виміру сили світла; в автомобільній справі – пристрій, за допомогою якого запалюють пальну суміш [270, IX; 97]. У кожній із указаних терміносистем слово реалізує один зі своїх лексико-семантичних варіантів. Лексема *отвір* у загальноживаній мові функціонує зі значенням “пусте, відкрите місце в чому-небудь суцільному; діра, відтулина, щілина” [270, V; 802-803], у металургії *отвір* – місце в доменній печі, через яке випускають метал або шлак; льотка [270, V; 802-803], у будівельній справі *отвір* – не замурована частина стіни, споруди різної форми і призначення [270, V; 802-803], у нафтогазовій справі *отвір* – щілина для виходу бурильного розчину з долота [264; 160].

Зовнішньосистемна полісемія відображає різнотипні зв’язки термінів нафтогазової промисловості й загальноживаних слів. Такий різновид полісемії виникає внаслідок термінологізації загальноживаної лексики (*крок, зона, запас, складка, ложка* тощо). Зміст позначуваних ними наукових понять конкретизується у відповідних словосполученнях (*крок пошукового буріння, геосинклінальна складка, запас нафти, газова зона родовища, бурова ложка*). Так, загальноживане слово *ванна* означає велику довгасту посудину для миття й купання [270, I; 289], тоді як термін *нафтова ванна* має значення „спосіб ліквідації прихоплення бурового інструмента під час прилипання його до стовбура свердловини” [256; 79].

Інша причина виникнення зовнішньосистемної полісемії – це перенесення назв на основі подібності (метафоризація). Наприклад, лексема *складка* у загальному вжиткові має значення „рівно складена вдвоє і загнута смужка тканини, паперу і т. ін.” [270, IV; 208], у нафтогазовій промисловості використовується термін *складка*, що позначає хвилеподібний вигин шарів

земної кори, переважно гірських порід [256; 240]. Термін *шлейф* зі значенням „газопровід від свердловини до промислових газозбірних пунктів або газозбірного колектора” [256; 215] утворився внаслідок метафоричного перенесення на основі подібності форми значення загальноновживаного слова *шлейф*: „довгий задній край жіночого плаття, який волочиться по землі” [270, XI; 489]. Загальноновживане слово *шаблон* – пристрій, за допомогою якого виготовляють однакові формою, розміром і т. ін. деталі та вироби при їх серійному та масовому виробництві [270; XI, 394], термін *шаблон* – пристрій для перевірки прохідності труб у свердловині за їх діаметром [261; II; 598]; загальноновживане слово *плече* – частина тулуба від шиї до руки; термін *плече* – частина важеля від точки опори до точки прикладання зусиль [270; VI; 579].

Деякі дослідники термінології (Ж. Красножар та інші) вважають, що зовнішньосистемної полісемії не існує. Якщо йдеться про термінологізацію слова загальноновживаної лексики, то „такі пари слів слід вважати омонімами, бо вони виконують різну функцію і належать до різних мовних систем – лексико-семантичної і термінологічної” [91; 5].

Зовнішньосистемна і міжсистемна полісемія загалом не створюють проблем для безперешкодного функціонування термінології нафтогазової промисловості, оскільки у межах досліджуваної термінології за тим чи тим терміном чітко закріплене тільки одне поняття.

2.5. Різновиди термінів-омонімів

Якою б багатою не була лексична система будь-якої мови, навколишніх предметів, явищ та понять завжди більше, й лексема часто позначає більше, ніж одну реалію. Мова порівняно обмеженою кількістю слів охоплює необмежену кількість предметів і явищ довкілля. При цьому діє закон економії лексичних засобів [94; 199]. У різних мовах є свої способи використання принципу економії, одним із яких у багатьох мовах є омонімія.

Омоніми – слова або їх окремі граматичні форми, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії) [233; 401]. Омонімію вчені вважають логічним продовженням полісемії. Разом з тим омонімічні відношення, на відміну від полісемії, не є семантичними відношеннями між словами. Вони базуються на однаковості звучань різних значень, що не взаємодіють [94; 201].

У мовознавстві існують різні погляди на тлумачення самого поняття „омоніми”. Зокрема, О. Потебня, Л. Щерба вважали різні значення одного слова омонімами, заперечуючи існування багатозначності слів [157; 1-2, 93], [218; 107]. Сучасні вчені розмежовують омонімію і полісемію, але дискусійним залишається питання з приводу критеріїв розмежування цих явищ. У літературі описані такі критерії: морфологічний або словотвірний (омоніми, які утворилися з полісемії, мають різні словотвірні ряди), синтаксичний (омоніми по-різному вступають у словосполучення), лексичний (омоніми утворюють різні синонімічні ряди), тематичний (належність омонімів до різних тематичних груп на правах основних членів

цих груп) [17; 5-6], [94; 202]. Проте головним критерієм розрізнення вважається семантичний, тобто “наявність чи відсутність внутрішнього змістового зв’язку між співзвучними словами” [156; 49].

Проблема омонімії в термінології є не настільки дискусійною, як проблема полісемії. Пояснюється це тим, що полісемія зачіпає одну з найважливіших питань термінології – точність терміна. Щодо омонімії, то така проблема практично не постає.

Аналіз словників із термінології нафтогазової промисловості дає підстави зробити висновок, що група омонімів у термінології нафтогазової промисловості нечисленна. Причини виникнення омонімії в термінології можна виділити такі:

- 1) розвиток загальномовної полісемії, коли лексико-семантичні варіанти повністю розмежуються, втрачаються метафоричні й метонімічні відношення між головним і похідними значеннями [191; 151];
- 2) випадковий зовнішній збіг за звуковою оболонкою [4; 104, 217; 68];
- 3) збіг унаслідок словотвірних процесів (*бензосуміш* – *бензинова суміш* і *бензолова суміш*).

Беручи за основу виділення омонімів віднесення їх до різних семантичних полів, у складі термінології нафтогазової промисловості слід виділити імпліцитну, або внутрішньосистемну, омонімію (обидва терміни входять до складу термінології нафтогазової промисловості) та експліцитну, яка в свою чергу поділяється на міжсистемну, коли омонімізуються терміни різних галузевих терміносистем, і зовнішньосистемну, коли термін нафтогазової промисловості омонімізується зі загальноживаним словом.

Більшість дослідників заперечують існування **внутрішньосистемної омонімії** в термінології, оскільки її постійно намагаються усунути в зв’язку із загальноновизнаною негативною роллю омонімії в термінології. Проте поодинокі випадки омонімії такого виду все ж можна знайти і в сфері термінології нафтогазової промисловості. Це передусім пов’язано з багатогранністю нафтогазової промисловості як галузі, а отже, з тим, що до складу досліджуваної термінології входить чимало термінів інших терміносистем. Наприклад, термін *кран*¹ має значення: пристрій для подавання рідини, газу [270; IV; 323], а *кран*² – підіймальний пристрій [270; IV; 323], обидва терміни входять до складу досліджуваної термінології. Нафтогазова промисловість послуговується терміном *тендер*¹ із значенням: гвинтова стяжка для натягування тросів, які удержують при переходах через яри і т. ін. [270; X, 72]; *тендер*² із значенням: форма замовлення на яку-небудь роботу, яка передбачає визначення виконавця шляхом конкурсного відбору кращої тендерної пропозиції (оферти) за критеріями, що встановлюються замовником [270; X, 72] входить до складу економічної термінології, проте оскільки нафтогазова справа включає в себе таку галузь, як економіка нафтової і газової промисловості, то цей термін може вважатися й терміном нафтогазової промисловості. Такі омоніми виступають перехідним етапом між омонімією імпліцитною та експліцитною.

Найбільш поширена в термінології **міжсистемна омонімія**, тобто такий різновид, коли омогрупи складаються з термінів, що належать до термінології нафтогазової промисловості та інших неспоріднених термінологій, наприклад: *плата*¹ – пластина з електроізоляційного матеріалу для розміщення на ній електро- і радіоелементів якого-небудь радіоелектронного або електротехнічного пристрою [270; VI; 567]; *плата*² – винагорода за виконану працю, послугу і т. ін. [270; VI; 567].

Такий вид омонімії називають також міжнауковою. В. Даниленко виділяє дві обов'язкові її ознаки: 1) за термінами закріплені різні дефініції; 2) терміни функціонують у різних терміносистемах [48; 71]. Термін нафтогазової промисловості *кір*¹ має значення „назва групи природних бітумів, що утворюються в результаті вивітрювання в зоні виходів легких метанових і нафтових нафт” [261; I; 430], у медичній термінології наявний термін *кір*² зі значенням „дитяча заразна хвороба, що супроводжується висипом, запаленням дихальних шляхів, слизової оболонки очей, ротової порожнини та гарячкою” [270; IV; 168]. До складу суднобудівної термінології входить термін *трап*¹ зі значенням „сходи або драбинка на судні” [227; 136], серед термінів нафтогазової промисловості є омонім цього терміна *трап*² зі значенням „спеціальний резервуар, куди надходять гази від добутої нафти” [227; 136]. Сільськогосподарський термін *ферма* функціонує зі значенням „приватне сільськогосподарське підприємство на власній або орендованій землі” [227; 149], тоді як омонімічний йому термін нафтогазової промисловості *ферма* позначає несучу конструкцію з міцно зв'язаних між собою труб [227; 149];

Серед міжсистемних омонімів є такі, які можна назвати одноетимонними. Внаслідок дивергентних змін у семантичній структурі багатозначного слова виникають не випадкові омоніми, а лексичні одиниці, ймовірність появи яких фактично прогнозується об'єктивними процесами лексико-семантичного розвитку [191; 151]. Можна з певністю констатувати саме таку лінію розвитку термінів-омонімів *елеватор*¹, *елеватор*², *елеватор*³, які походять від лат. *elevator* (піднімальний) і первісно могли об'єднуватися за ознакою багатозначності як метафоричні та метонімічні номінації, а саме: *елеватор*¹ – пристрій, призначений для захоплення і утримування бурильних труб при спуско-піднімальних операціях [270; II; 467]; *елеватор*² – зерносковище, обладнане пристосуваннями для сушіння, зберігання тощо великої кількості зерна [270; II; 467]; *елеватор*³ – хірургічний інструмент, яким видаляють із м'яких тканин роздроблені кістки [270; II; 467].

Зовнішньосистемна омонімія, як і міжсистемна, найчастіше виникає внаслідок повного розходження значень лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, що, можливо, колись були пов'язані на основі метафоричного перенесення значення. Наприклад, *газ*¹ – речовина, здатна поширюватися в усьому доступному для неї просторі, рівномірно заповнюючи його, *газ*² – дуже тонка прозора шовкова тканина [270; II; 12]; *поклад*¹ – родовище корисних копалин, *поклад*² – яйце, яке кладуть у певному місці, аби курка там неслася [227; 97]; *легенда*¹ – сукупність умовних знаків і

пояснень до карти, *легенда*² – фантастичне народне сказання або оповідання про якісь події або життя людей [270; IV; 460]

Як уже зазначалося, у багатьох випадках чітке розмежування омонімії та полісемії викликає труднощі. Але, коли ми маємо справу з терміном й загальноживаним словом, що однаково пишуться й звучать, то такі пари слів слід завжди вважати омонімами, бо вони виконують різну функцію: слово „виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності” [225; 171], а термін „виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо” [225; 306] і належить до різних мовних систем – лексико-семантичної й термінологічної.

Прикладом випадкового збігу звукового складу можна назвати омоніми *борт*¹ та *борт*². Лексема *борт*¹ походить від голландського *boord*, німецького *Bord* і означає: 1) бокова стінка судна; бічна частина палуби, вантажного автомобіля, відкритого товарного вагона; 2) передній край одягу з гудзиками і петлями [231; 107]. Термін *борт*² запозичений також із голландської мови, але походить від слова *boort*, що означає: сірі або чорні алмази з дефектами і неправильної форми, що їх використовують для технічних потреб [231; 107]. У результаті фонетичної адаптації на ґрунті української мови ці лексеми стали омонімами. Таким же способом омонімами стали власномовне слово *лебідка*¹ (самка лебедя) та калькований із російської мови термін, що входить до складу нафтогазової промисловості, *лебідка*² (машина для піднімання або переміщення вантажів за допомогою тягового каната чи ланцюга) [227; 62].

Отже, особливостями зовнішньосистемної омонімії є: чітка визначеність місця термінів у терміносистемі, їх належність до певного термінополя, обмеженість сфери функціонування, а також повна відсутність зв'язків між термінами й співзвучними їм загальноживаними словами. Підтвердженням омонімічного характеру відношень між терміном і загальноживаним словом є їхні різні сполучувальні можливості та різні синонімічні ряди, в які вони входять.

Лексичні омоніми в термінології нафтогазової промисловості, поділяються на повні та часткові. Всі приклади, розглянуті вище, - це повні омоніми, тобто слова, що належать до одного лексико-граматичного класу та збігаються у всіх властивих їм формах. Частковими, або неповними, омонімами є слова, у яких збігається лише частина форм. У складі досліджуваної термінології це терміни: *підривати*¹ (робити підкоп, підрити) та *підривати*² (руйнувати, знищувати або подрібнювати за допомогою вибуху).

Різновидами омонімії є омоформи, омофони й омографи. Серед термінів нафтогазової промисловості виявлені омофони – слова, що вимовляються однаково, але мають різницю в написанні, наприклад: *шельф* – частина дна моря, яка прилягає до берега [256; 53], і „*Шельф*” – плавна напівзаглиблена бурова установка [256; 97]. Омофонами також є назви одиниць виміру і прізвиська науковців, від яких утворені ці назви (*генрі* –

Генрі, ом – Ом, вольт – Вольт тощо).

Омографів, що, на відміну від омофонів, мають однакове написання, але різняться вимовою і значенням, у досліджуваній термінології виявлено небагато (*замок¹* - укріплене житло феодала доби Середньовіччя з оборонними, господарськими, культовими і т. ін. будівлями, зазвичай оточене високим кам'яним муром із кількома вежами [270; III; 218] і *замок²* – пристрій для фіксації циліндра насоса, вставленого в насосно-компресорну трубу [261; I; 352]). Прикладів омоформ у термінології нафтогазової промисловості не виявлено.

Таким чином, явище омонімії характерне для досліджуваної термінології, хоч і заперечується деякими вченими. Важливим для коректного вживання термінів є чітке розмежування полісемантів й омонімів.

2.6. Гіпер-гіпонімічні відношення в термінології нафтогазової промисловості

Термінологічна лексика має ряд ознак, що відрізняють її від слів загальноживаної мови. Як уже зазначалось, однією з характерних ознак термінології є системність, яка передбачає: 1) системність плану змісту, тобто системність семантичного, або поняттєвого, наповнення термінології; 2) системність плану вираження, тобто системність словникового наповнення термінології; 3) системність відповідності плану вираження планові змісту [182; 160].

Поняття кожної галузі знань, поєднуючись різноманітними зв'язками, утворюють поняттєву систему цієї галузі знань. Терміни ж як спеціально створені номінативні одиниці призначені не тільки виражати суть поняття, а й передавати зв'язки між ними [151; 191]. Наявність родо-видових відношень між поняттями зумовлює існування таких же відношень і між термінами, що виражають ці поняття [74; 14].

Родо-видові (гіпер-гіпонімічні) відношення мають одне з найважливіших значень з-поміж усіх відношень у лексиці взагалі, і в термінології зокрема, адже якщо синонімічні й антонімічні зв'язки об'єднують тільки частину слів, то родо-видові відношення охоплюють всю лексику, в тому числі й термінологію.

Різні лінгвістичні одиниці мають різний ступінь абстракції, саме це й створює потенційні можливості для виникнення родо-видових відношень у лексиці. Відомо, що структура значення включає три типи сем: архісема (родове значення), диференціувальна сема видового значення і потенційна сема, що відображає побічні та можливі характеристики денотата. Таким чином, глобальний характер родо-видових зв'язків у лексико-семантичній системі відбиваються й у структурі окремого значення.

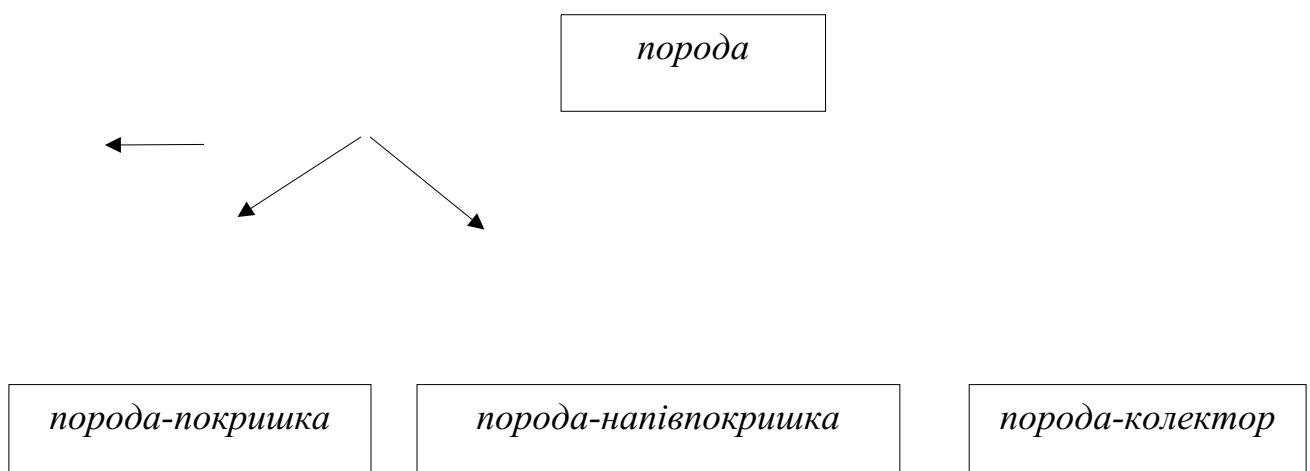
У гіпер-гіпонімічні групи об'єднуються термінологічні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родові поняття, гіпоніми – конкретні видові поняття. Наприклад, термін нафтогазової промисловості *долото* зі значенням: основний елемент бурового інструмента для механічного руйнування

гірських порід при ударному і шарошковому бурінні свердловин [261, I; 287] виступає гіперонімом до гіпонімів *алмазне долото, лопатеве долото, кулястикове долото, пірамідальне бурове долото, центроване долото, ударне долото, хрестоподібне долото, комбіноване долото, ексцентричне долото для розширення свердловини, розсувне долото, колонкове долото, долото для ударно-канатного буріння, гостроконечне долото, дискове долото, універсальне долото, дволопатеве долото*.

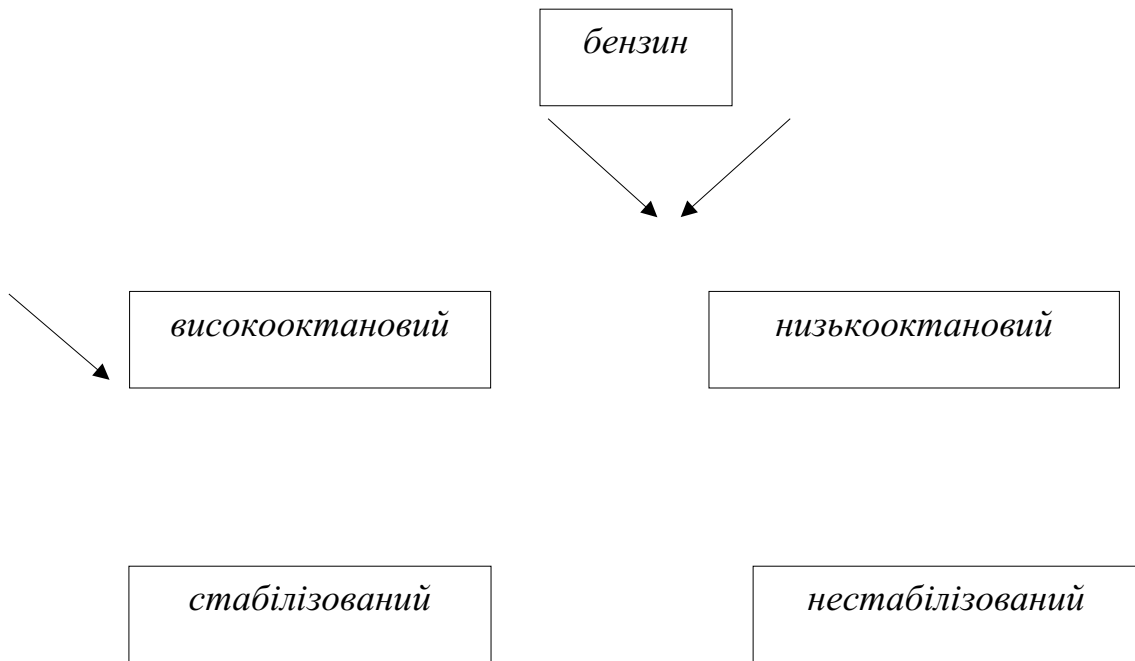
Аналіз термінології нафтогазової промисловості дає можливість зробити висновок, що одним із головних факторів її структурної організації є гіпонімічні відношення. Всі наукові поняття, наявні в досліджуваній термінології, підпорядковуються певній ієрархії, перебувають у своєрідних взаємозв'язках, а місце кожного визначають абстракції, узагальнення чи порівняння понять. Схиляємося до думки Т. Панько та інших учених, які вважають, що „гіпер-гіпонімічні відношення між термінами конкретних систем виникають або внаслідок синтагмозначень гіперонімів, або шляхом актуалізації їх парадигматичних значень” [151; 193]. Так, гіперонім *контакт* охоплює гіпоніми: *тектонічний контакт, газонафтовий контакт, водонафтовий контакт, термоконтакт, контакт ковзання, контакт тертя, міжфлюїдний контакт, штенсельний контакт*; гіперонім *емульсія* має такі гіпоніми: *емульсія води в маслі, нафтова емульсія, промислова нафтова емульсія, водонафтова емульсія, емульсія швидкого розпаду, емульсія повільного розпаду, емульсія з лужним емульгатором, інвертна емульсія*; гіперонім *поклад* поєднує такі гіпоніми: *поклад нафтовий, поклад нафти рукавподібний, поклад приконтактний, поклад промисловий, поклад рифовий, поклад склепінний, поклад сингенетичної нафти, поклад синклінальний, поклад із підшошовною водою, стратиграфічний поклад*.

Як бачимо, поняття, пов'язані між собою родо-видовою залежністю, утворюють групи різної структури. За Н. Романовою та М. Чемерисіною [172], виділяємо у складі досліджуваної термінології такі структурні типи гіпер-гіпонімічних груп:

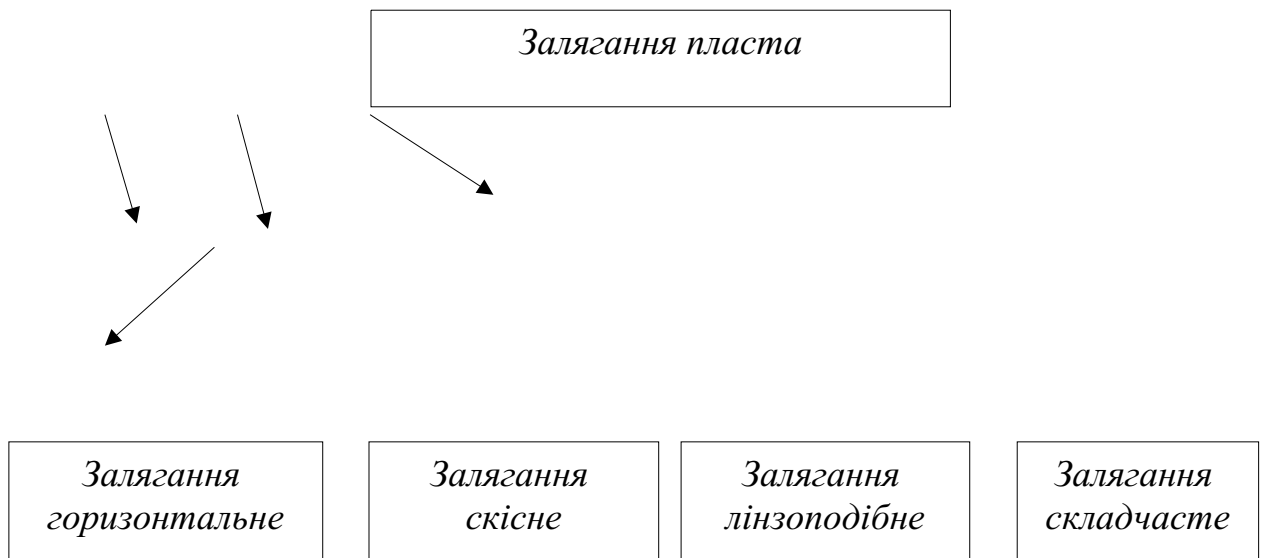
1) у формі дериваційного дерева, де кожен наступний послідовно „розгалужує” свої зв'язки за певною спільною семою, наприклад:

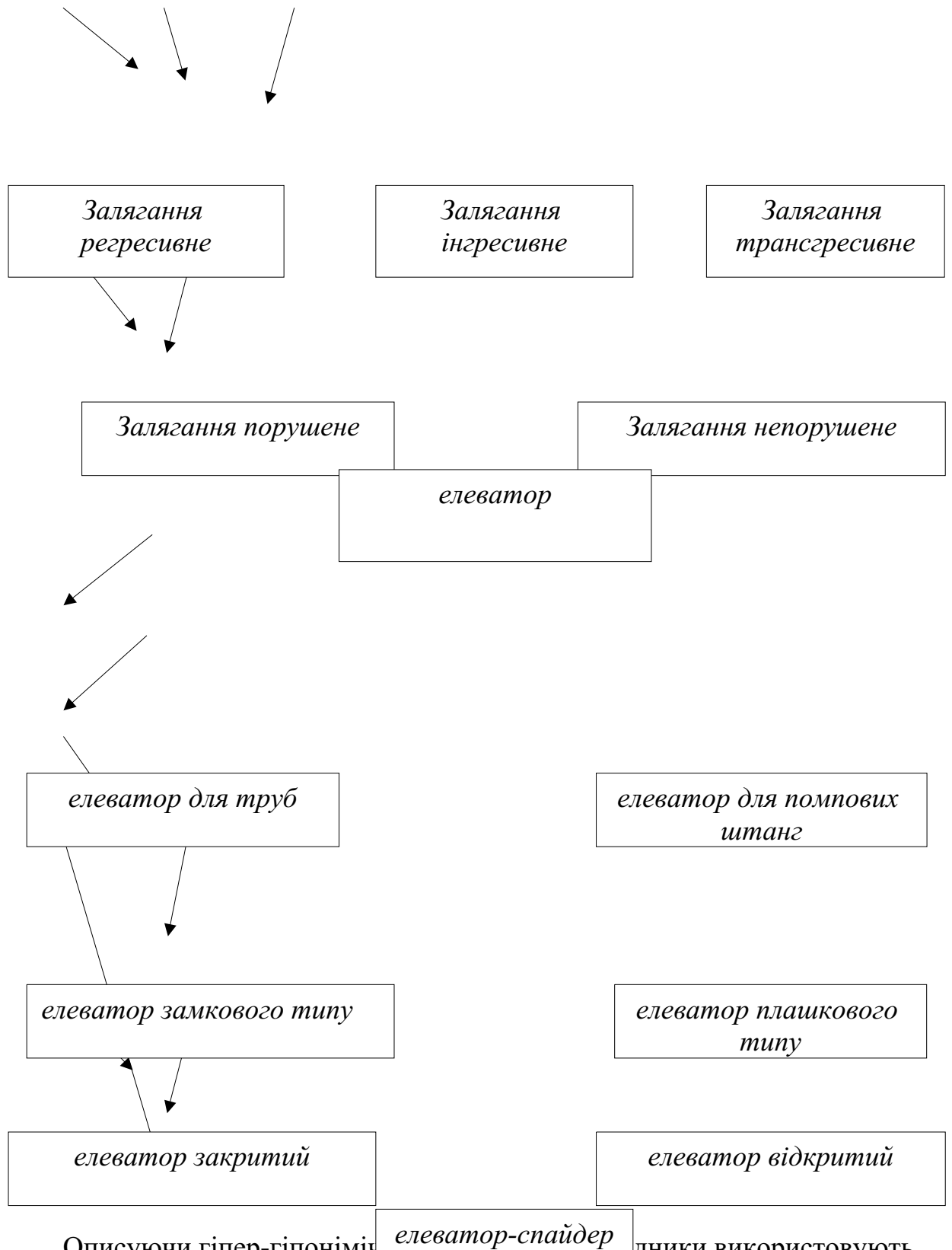

2) у формі „ялинки”, коли родо-видові відношення формуються з декількома ознаками водночас, наприклад:

Слід зазначити, що приклади таких структур у термінології нафтогазової промисловості нечисленні. Більшість родо-видових груп, виявлених у досліджуваній термінології, мають складнішу структуру, в якій на певних ділянках протиставлення відбувається за однією ознакою, а на інших за декількома, наприклад:

Описуючи гіпер-гіпонімічні структури використовують поняття „правильні” і „неправильні” речовинні групи [172]. Правильними вважаються такі, до складу яких входять два гіпоніми. Такі структури утворюються протиставленням за наявністю/відсутністю певної ознаки (продуктивна свердловина, непродуктивна свердловина).

У термінології нафтогазової промисловості найчастіше спостерігаються неправильні групи, до складу яких входять більше від двох

гіпонімів. Це пояснюється багатоаспектністю нафтогазової промисловості, складністю поняттєвого апарату, що відбивається в термінології. Наприклад, гіперонім *газ* охоплює 83 гіпоніми, що поєднуються деревоподібними та ялинкоподібними зв'язками, гіперонім *нафта* поєднує 67 гіпонімів з різними видами зв'язку.

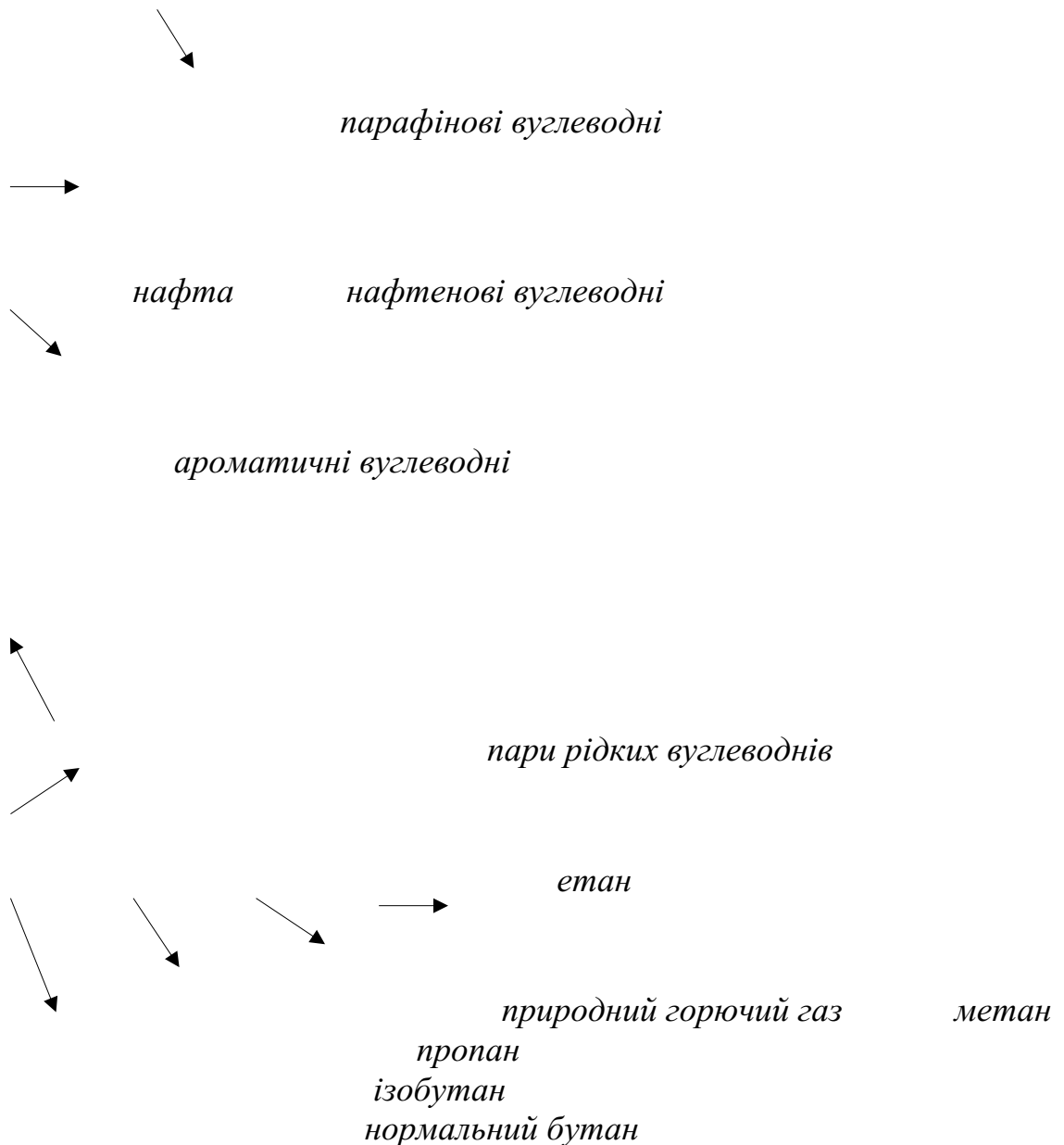
На основі проведеного аналізу можемо стверджувати, що співгіпоніми формують семантику гіпоніма. Окремі гіпоніми, вступивши в такі зв'язки, утворюють семантичну цілісність.

Родо-видові зв'язки є складними і багатоплановими, про що свідчать досить поширені випадки, коли гіпонім є гіперонімом щодо інших термінів-гіпонімів унаслідок розвитку синтагмозначень. Так, гіперонім *каротаж* має гіпоніми *акустичний каротаж*, *діелектричний каротаж*, *газовий каротаж*, *індукційний каротаж*, *нейтронний каротаж*, *механічний каротаж*, *радіоактивний каротаж*, *сейсмічний каротаж*, *електричний каротаж*, *електромагнітний каротаж*, *ядерно-магнітний каротаж*. У свою чергу гіпонім *нейтронний каротаж* виступає гіперонімом для термінів *нейтронний активаційний каротаж*, *нейтронний імпульсний каротаж* та *нейтронний гаммакаротаж*. Як уже зазначалося, найбільші гіпер-гіпонімічні групи утворюють терміни *нафта* і *газ*. Візьмемо для аналізу лише частину такої групи з гіперонімом *нафта*. Гіпонімами до такого терміна-гіпероніма будуть: *нафта зневоднена*, *нафта, знепарафінена*, *нафта, знесірчена*, *нафта оброблена*, *нафта рафінована*, *нафта згущена*, *нафта сірчиста*, *нафта чиста*, *нафта парафіниста* та ін. Гіпонім *нафта парафіниста* виступає гіперонімом для таких термінів-гіпонімів: *нафта парафінисто-смолиста*, *нафта парафіно-нафтенно-ароматична*, *нафта парафіно-нафтенова*.

Таким чином, гіпонімічні відношення є важливим чинником системної організації термінології нафтогазової промисловості. Вони відображають взаємозумовленість та ієрархічність понять нафтогазової галузі. Наявність розгалужених гіпонімічних груп засвідчує складність системи понять, що обслуговує нафтогазову галузь.

Крім родо-видових зв'язків, терміни нафтогазової промисловості пов'язані між собою відношеннями „частина – ціле”. Дослідники вказують на суттєву відмінність між гіпер-гіпонімією (рід – вид) та голо-партонімією (частина - ціле), адже перша базується на подібності / відмінності предметів, друга – на зв'язках (взаємодіях, залежностях) предметів. “Гіпонімічні зв'язки імен – вид класифікаційних концептуальних зв'язків, які відображають рівні подібності-відмінності предметів, навіть якщо вони ніяк не пов'язані. Партитивні зв'язки – це рід імпліфікаційних концептуальних зв'язків, які передбачають і відображають зв'язки предметів, що перебувають у взаємодії і взаємозалежності. Частини взаємодіють, взаємопов'язані у структурі цілого” [138; 89].

У складі термінології нафтогазової промисловості виявлено невелику кількість термінів, пов'язаних голо-партитивними зв'язками, наприклад:

Без виявлення такого типу відношень неможливо здійснити опис системної організації термінології.

Висновки до розділу II

1. Термінологія нафтогазової промисловості, як і інші галузеві терміносистеми, є польовою структурою з чітко вираженим ядром, яке формують терміни, безпосередньо пов'язані з процесами видобування нафти й газу, а на периферії знаходяться міжгалузеві терміни. У складі досліджуваної термінології виділяються 12 лексико-тематичних груп, що є свідченням її значної розгалуженості.

2. Синонімія в термінології нафтогазової промисловості є об'єктивно існуючим мовним явищем, хоч і заперечується деякими дослідниками. Серед причин виникнення синонімів у термінології однією з найважливіших є паралельне вживання автохтонного й іншомовного термінів на позначення одного й того ж поняття, що породжує термінологічну дублетність. Крім

абсолютних синонімів, у складі аналізованої термінології виявлена невелика кількість так званих відносних синонімів, у яких, крім спільних сем, є ще й відмінні. Зі структурного боку до складу синонімічного термінологічного об'єднання можуть входити слова, словосполучення та аббревіатури.

Важливою є проблема варіантності в досліджуваній термінології. В аналізованій термінології виділено й описано фонетичні, акцентні, граматичні, словотвірні і синтаксичні варіанти.

3. Явище антонімії в термінології нафтогазової промисловості має свої особливості. Антонімія реалізується у двох різновидах – контрарному й комплементарному, причому комплементарний різновид представлений значно ширше. Для антонімів, що входять до складу термінології нафтогазової промисловості, як і для антонімів загальнономовних, характерні два способи творення: лексичний та словотвірний. Словотвірний спосіб творення є більш продуктивним для досліджуваної термінології. Більшість антонімічних пар у термінології нафтогазової промисловості творяться на рівні видових назв, що доповнюють родові терміни.

4. Полісемія як органічна властивість людської мови проникає і в термінологію. У досліджуваній терміносистемі полісемія має свої особливості, що виявляються, зокрема, у характері семантичної мотивації між прямим і похідним значеннями – переважає радіальний тип зв'язку. Крім того, виділяються внутрішньосистемний, міжсистемний та зовнішньосистемний різновиди багатозначності залежно від того, де – у термінології нафтогазової промисловості, інших терміносистемах чи загальнономовній мові – терміни мають кілька значень.

5. В аналізованій термінології функціонує невелика кількість омонімів. Основними причинами виникнення омонімії в термінології, як і в загальнономовній лексиці, є розщеплення багатозначності, випадковий звуковий збіг слів, різних за походженням, й особливості словотворення. Про досить високий ступінь унормованості аналізованої терміносистеми свідчить те, що найбільш поширеними у її складі є зовнішньосистемний та міжсистемний різновиди омонімії, які не створюють проблем із розумінням термінів. Крім того, у складі досліджуваної термінології виявлені часткові омоніми, омографи, та омофони.

6. Системність понять нафтогазової промисловості виявляється у різноманітних гіпер-гіпонімічних та голо-партитивних зв'язках, що охоплюють всю термінологію цієї галузі. У складі термінології нафтогазової промисловості виявлені два структурні типи гіпер-гіпонімічних груп: 1) такі, що мають форму дериваційного дерева, де кожен наступний послідовно „розгалужує” свої зв'язки за певною спільною семою; 2) такі, що мають форму „ялинки”, коли родо-видові відношення формуються за декількома ознаками водночас. Крім того, серед аналізованої терміносистеми виявлені “правильні” і “неправильні” гіпер-гіпонімічні групи. Аналіз гіпер-гіпонімічних та голо-партитивних відношень у термінології допомагає з'ясувати особливості побудови системи понять галузі.

РОЗДІЛ III

СТРУКТУРНО-СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Упорядкування й систематизація української термінології нафтогазової промисловості тісно пов'язані з виявленням арсеналу словотвірних засобів, які використовуються для творення термінів, з установленням генетичних зв'язків термінів з іншими словами та загальних закономірностей деривації цієї підгрупи лексики.

Мовознавці вважають термінологічне словотворення цілком свідомим процесом. Г. Винокур писав: „Терміни не „виникають”, а „придумуються”, „створяться” в міру усвідомлення їхньої необхідності” [26; 24]. Відомий навіть час утворення деяких термінів та їхні автори. Так, термін *озокерит* (земний віск) створив у 1833 р. Е. Локер, термін *парафін* (воскоподібна легкоплавка речовина) утворив німецький хімік К. Райхенбах (1788 - 1869) [228, IV; 167].

Акт термінологічного словотворення перебуває в тісній залежності від класифікації понять. У ряді цих понять буде перебувати термін, що створюється як найменування даного ряду, оскільки терміни одного класифікаційного ряду по можливості мають бути утворені за однією словотвірною моделлю [48; 91].

Основні закони деривації і функціонування термінологічної лексики такі самі, як і відповідні закони лексики загальноновживаної. Проте творення термінології нафтогазової промисловості має свої особливості, що виявляються в продуктивності способів, засобів та моделей термінотворення.

В. Даниленко виділяє три основні способи творення термінів:

- 1) семантичний спосіб, що полягає в переосмисленні слів, узятих із загальноновживаної мови;
- 2) морфологічний спосіб, що включає процеси деривації і словоскладання;
- 3) синтаксичний спосіб, що репрезентує словотворення термінологічних словосполучень.

3.1. Лексико-семантичний спосіб термінотворення

Лексико-семантичний спосіб словотворення виступає засобом поповнення української термінології нафтогазової промисловості протягом усього періоду її розвитку. В. Даниленко наголошує, що для мови науки лексико-семантичний спосіб має особливе значення, адже за його допомогою задовольняються зростаючі потреби в нових термінах (шляхом семантичного переосмислення існуючих у мові слів) [47; 98].

Повторне використання вже відомих лексичних номінативних засобів у новій для них функції найменувань називають вторинною лексичною номінацією [195; 129]. У процесі термінологізації слово набуває інколи якісно нового значення, часто зовсім далекого від прямого.

Відповідно до співвідношення ознак спеціального та загальноновживаного поняття виділяються такі різновиди лексико-семантичного способу:

I. Звуження значення загальноновживаного слова, під яким розуміється спеціалізація загальноновживаного слова для позначення понять тієї чи іншої науки.

Щоб стати терміном, слово літературної мови повинне змінити своє значення. На думку багатьох дослідників (Д. Лотте, Б. Головін), такі зміни полягають у звуженні, спеціалізації номінативного значення. При цьому, як підкреслює В. Прохорова, „всі основні диференційні ознаки двох понять однакові, але у спеціального поняття є в терміносистемі ще інші, основні ознаки, релевантні для цього поняття й відсутні у понятті загальноновживаному” [160; 72]. Наприклад, слово *парк* має значення: 1) великий сад або гай для прогулянок з алеями, квітниками, а також звичайно з обладнанням для відпочинку і розваг; 2) місце стоянки, ремонту і обслуговування певних транспортних засобів [270, VI; 70]; у термінології нафтогазової промисловості функціонує словосполучення *резервуарний парк* із значенням: місце для зберігання резервуарів [264; 191].

При цьому деякі вчені розуміють спеціалізацію як „втрата словом більш загального (широкого) значення та заміну його більш вузьким (спеціальним)” [224; 448]. Проте Б. Головін заперечує таке розуміння, оскільки „дуже часто поряд із термінологічним значенням живе і загальне,

нетермінологічне” [37; 97], наприклад: слово *автохтонний* має значення: корінний, що виник у давній місцевості і зараз живе там [270, I; 15], у словосполученні *автохтонні породи* цей прикметник звужує своє значення: гірські породи, матеріал яких за періоди розвитку Землі після його утворення не був переміщений і перевідкладений [256; 5]. У даному прикладі втрати загального значення не відбулося, й термін зберігає основний семантичний елемент загальноновживаного слова. У мові функціонує лексема *провінція* із значенням з-поміж інших: адміністративно-територіальна одиниця в Росії у XVIII – XIX ст. [270; III; 136], тоді як термінологічне словосполучення *нафтова провінція* означає географічну область, в якій зустрічається ряд покладів та родовищ нафти і газу [256; 33]. Отже, значення слова *провінція* у словосполученні звузилося, конкретизувалося. Так творяться терміни: *ліфт* – (загальноновживане слово) технічна споруда із спеціальною кабіною для вертикального переміщення людей або вантажів [270; IV; 532]; (термін) підіймач рідини у свердловині на основі подавання газу [261; II, 26]; *ніша* – (загальноновживане слово) западина або виступ у стіні [270; V; 431]; (термін) заглиблення в очисному вибої або стінці гірничої виробки, необхідне для початку очисного виймання, розташування бурових верстатів, скреперних лебідок [261; II, 149]; *поверх* – (загальноновживане слово) частина будинку, ряд приміщень, розташованих на одному рівні [270; VI, 643]; (термін) частина пласта в шахтному полі, межами якої за падінням є штреки – відкатний та вентиляційний, а за простяганням – межі шахтного поля [261; II, 233]; *мітчик* – (загальноновживане слово) інструмент у формі гвинта для нарізування внутрішньої різі [270; IV, 756]; (термін) ловильний інструмент у вигляді гвинта, призначений для захоплення труб, що впали в свердловину, нарізуванням внутрішньої різі при бурінні й капітальному ремонті свердловин [216; , 74]. Такий спосіб словотворення характерний ще для термінів: *газорозподільна батарея, шар нейтральний, водяний конус* тощо.

II. Метафоричне перенесення значення. Більшість учених заперечують можливість будь-яких відтінків термінів, його метафоричність. Так, про термінологічну лексику, в основу якої покладено побутову, Ш. Баллі пише: „Це слово породжує цілий ряд додаткових вражень, несумісних із природою наукових термінів” [6; 283]. У той же час дослідник метафори С. Гусев стверджує, що “мова найрізноманітніших наукових теорій – від математики до філософії – будується на основі більш чи менш відкритих метафоричних тверджень, і ніяке знання не може бути отримане й організоване без їх участі” [44; 11].

Термін принципово перебуває поза емоційним планом, тому образність може бути використана в термінологічній номінації для особливої мотивації терміна, для показу його відношень з іншими термінами, а також номінованих понять між собою. Таким чином те, що в звичайних умовах служить для створення стилістичних фігур, у спеціальній номінації використовується для створення термінів [189; 93].

Сутність метафоричних перенесень учені вбачають у ієрархічній організації компонентної структури значення слова, в якій поряд із

диференційними та інтегральними семантичними ознаками було визнано необхідним розглядати ще несуттєві ознаки, які Д. Шмельов називає „асоціативні” [217; 222], а В. Гак – „потенційними” [34; 382].

Н. Родзевич вказує, що кожна галузь науки використовує, як правило, одну сферу метафоричних назв [170; 140]. Ураховуючи класифікації метафор, розроблені в мовознавстві [104; 135], та проаналізувавши смислові зв'язки між термінами нафтогазової промисловості й загальноживаними словами, що використовуються для позначення понять нафтогазової галузі, виділяємо в досліджуваній термінології три групи метафор:

а) побутові метафори (*подушка, нитка, тарілка, чашка*).

Так, слово загальноживаної мови *рукав* має значення „частина одягу, що покриває руку (від плеча до кисті або коротше)” [270; VIII, 905]; на основі подібності за формою утворився термін зі значенням „пристрій у формі шланга або гнучкої труби для відведення чи передачі рідини або газів” [271; 217]. *Манжета* (загальноживане слово) – вилога, закарваш рукава (сорочки, блузки тощо) [270; IV; 620]; як термін *манжета* має значення: кільце для скріплення кінців труб для запобігання виходу рідини, газу в поршневих насосах [270; IV; 620]. *Подушка* (загальноживане слово) – набитий пухом, пір'ям, сіном і т. ін. мішок, який використовується як м'яка підстилка під голову, для сидіння та інших потреб [270; VI; 763]; внаслідок перенесення значення за функцією утворюється термін зі значенням: підкладка або прокладка в основі споруд, пристроїв, механізмів, яка пом'якшує удари або служить запобіжним засобом від тертя, тиску [270; VI; 763]. *Покрівля* (загальноживане слово) – те, чим покривається верхня частина будівлі [270; VII, 50], термін *покрівля пласта* – гірські породи, що залягають прямо над пластом [561; II; 240]. *Коромисло* (загальноживане слово) – дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою; термін *коромисло* – рід важеля з точкою опертя посередині, який застосовується у вагах, паровій машині [270; IV, 297].

б) зооморфні метафори (*крило, метелик, черв'як, хвіст, лапа, лебідка*).

Наприклад, слово загальнолітературної мови *павук* має значення „членистонога тварина з отруйними залозами, що звичайно живиться дрібними комахами, вловлюючи їх у виткану нею самою павутину” [270; VI; 8], внаслідок перенесення значення на основі подібності функцій утворився термін нафтогазової промисловості *павук* із значенням „інструмент, призначений для витягання з вибою свердловин дрібних металевих предметів” [256; 82]. *Метелик* (загальноживане слово) – комаха ряду метеликів [270; IV; 628] і *метелик* (термін нафтогазової промисловості) – передавальний пристрій, що змінює напрямок руху тяг у горизонтальній площині [271; 61]. Загальноживане слово *крило* має значення „літальний орган птахів, комах та деяких ссавців” [270; IV; 346], у нафтогазовій промисловості функціонує термін *крило (складки)* – бокова частина складки, яка розташована по обидва боки від її осьової поверхні [261; I; 483]. Загальноживане слово *лапа* – стопа, нога тварини, птаха і т. ін., термін *лапа* – інструмент, пристрій, вигнутий, розплющений кінець якого служить для

підтримування, зачіплювання чого-небудь або натискування на щось [270; IV ; 447];

в) антропоморфні метафори (*нога, голова, п'ята, кістяк, язик*).

Слово загальнолітературної мови *п'ята* – нижня частина ступні [270; VIII; 419], технічний термін *п'ята* – опорна частина пристрою чи механізму [270; VIII; 419]. *Кістяк* (загальноновживане слово) – сукупність кісток, що становить тверду основу тіла людини та хребетних тварин [270; IV; 170], термін нафтогазової промисловості *кістяк* – основа, каркас будівлі чи механізму [270; IV; 170]. Слово загальнолітературної мови *язик* означає рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначати її смакові якості [270; XI; 627], як термін *язик (водяний)* – ділянка нафтового, газового покладу з локальним випереджувальним переміщенням водонафтового (газоводяного) контакту по напластуванню порід [261; I; 147].

При творенні термінів від загальноновживаних слів у результаті метафоризації в основу такого перенесення кладеться певна диференційна ознака, що вказує на внутрішню чи зовнішню подібність предметів. Залежно від цього серед метафоричних термінів термінології нафтогазової промисловості виділяються такі семантичні підгрупи:

1) терміни, утворені метафоричним перенесенням на основі подібності позначуваних предметів за формою, наприклад: *зуб* – кістковий утвір у роті людини та багатьох хребетних тварин, призначений для схоплювання, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту [270; III; 726], *зуб* – гострий виступ на чому-небудь (знарядді, машині, деталі) [270; III; 726]; *щит* – ручний предмет старовинного військового озброєння переважно у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т. ін.) для захисту тіла воїна від ударів холодною зброєю [270; , 587]; *щит* – глибоко ерозована розмита ділянка земної поверхні, яка протягом тривалого часу лишалася стабільною, тому була непепленізована і вигнута вгору [261; II; 616];

2) терміни, утворені внаслідок подібності виконуваних ними функцій, наприклад: *сорочка* – 1) жіноча або дитяча натільна білизна; 2) чоловіча натільна білизна або одяг, що надягається поверх білизни, для верхньої частини тіла [270; IX, 467], *сорочка* – порожнина в машинах і апаратах, призначена для циркуляції рідини або газу, які охолоджують чи нагрівають що-небудь [270; IX, 467]; *ключ* – знаряддя для замикання чи відмикання замка, засува та ін. [270; IV, 192]; *ключ* – знаряддя для загвинчування або відгвинчування гайок, болтів і т. ін., для накручування завідних механізмів тощо [270; IV, 193];

3) терміни, створені на основі функціональної та зовнішньої подібності, наприклад: *шов* – місце з'єднання зшитих кусків тканини, шкіри і т. ін.; *шов* – місце скріплення зварюванням, клепаанням і т. ін. окремих деталей, конструкцій чи споруд [270; XI; 505]; *жила* – судина, по якій кров тече у тілі людини чи тварини; *жила* – окремий провід кабеля [270; II, 529]; *коліно* – суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; *коліно* – окрема частина чого-

небудь, що має вигляд ламаної лінії, від одного згину чи повороту до іншого [270; IV, 224].

III. Метонімічні перенесення. Результатом метонімічних перенесень (на підставі суміжності наукових понять) є внутрішньосистемна полісемія в термінології нафтогазової промисловості. Найпоширенішими моделями перенесення значення на основі метонімії у досліджуваній термінології є:

1) назва розділу науки – через назву об'єкта її вивчення чи методу дослідження (*гідромеханіка* – розділ механіки, в якому вивчається рух і рівновага практично нестисливих рідин та взаємодія їх із твердими тілами; науковий напрям, що вивчає основи механіки водонасичених гірських порід стосовно проблем гідрогеології та інженерної геології [261; I; 220], *мінералогія* – наука про мінерали; мінерали якої-небудь ділянки, місцевості тощо [270; VI, 740]; *геоморфологія* – наука про рельєф земної поверхні, його походження, розвиток та господарське використання; рельєф поверхні певної території, її структура та процес розвитку [270; II, 52]; *хімія* – наука про склад, будову, властивості та перетворення речовин; якісний склад та хімічні реакції, властивості чого-небудь [270; XI, 73];

2) результат дії позначається через назву самої дії (*розвідування* – попереднє обстеження місцевих умов, яке здійснюється до початку будівництва промислових об'єктів, залізниць, розроблення корисних копалин і т. ін. [270; VIII, 633]; результат дії; *заглиблення* – дія за значенням *заглибити* (робити глибшим, поглиблювати); улоговина, котлован, западина [270; III, 78]; *добування* – дія за значенням *добувати* (діставати з надр землі, з морських глибин) [270; II, 327]; результат дії; *випаровування* – процес переходу речовини з рідкого чи твердого стану в газоподібний (пару); наслідок, результат процесу випаровування [261; I; 117]; *відхилення* – дія за значенням *відхиляти* (переміщати, відводити що-небудь у якийсь бік порівняно з попереднім положенням) [270; I, 654]; результат дії; *перегин* – дія за значенням *перегинати* (згинати що-небудь навпіл, під кутом, дугою і т. ін.) [270; VI, 203]; результат дії;

3) назва дії, процесу, стану, властивості – через назву величини, кількості, що характеризує цю дію, процес, стан тощо (*опір* – дія за значенням *опиратися*; властивість, здатність чого-небудь протистояти певним впливам, змінам, а також сила, ступінь такого протистояння [270; V, 713]; *скупчення* – дія за значенням *скупчити* (збирати, зосереджувати в одному місці); велика кількість зібраних, зосереджених в одному місці предметів, людей [270; IX, 337]; *напруження* – дія за значенням *напружити* (натягуючи, робити пружним, твердим); величина тиску або розтягання, що виникає в твердому тілі внаслідок зовнішніх впливів (сили, температури і т. ін.) [270; V, 163]; *густина* – властивість і стан за значенням *густий*; маса тіла, що міститься в одиниці його об'єму [270; II, 199],

4) назва процесу через назву обладнання, сукупність пристроїв (*ізоляція* – стан за значенням *ізолюватися*; нетеплопровідний матеріал, яким ізолюють джерело якої-небудь енергії тощо [270; IV, 14]; *кріплення* – дія за значенням *кріпити*; споруда в шахті зі стояків, рам і т. ін., що запобігає

обвалам порід [270; IV, 357-358]; *обладнування* – дія за значенням *обладнувати* (споруджувати, ладнати що-небудь, пристосовувати до певної мети); сукупність механізмів, приладів та пристроїв і т. ін. необхідних для чого-небудь [270; V, 517-518];

5) назва місця проходження процесу через назву процесу: *крекінг* – розщеплення нафти і важких нафтопродуктів (мазуту та ін.) у спеціальних установках за високої температури й тиску для одержання бензину, газоліну тощо; установка, завод для такої переробки [270; IV, 333]; *розробка* – дія за значенням *розробити* [270; VIII, 795]; місце проведення робіт.

Деякі вчені вважають, що для термінології взагалі характерне творення термінів тільки за рахунок метонімії, тоді як метафоричне словотворення відсутнє. Дослідження термінології нафтогазової промисловості показало, що як способи словотворення метафора і метонімія досить поширені в термінології.

Взаємовідношення між планом змісту і планом вираження лексичної одиниці завжди було спірним питанням. Ще давні греки ділилися на прихильників “довільності” й “відприродності” найменувань. Ця дискусія, представлена теоріями *фюсей* та *тесей*, бере свій початок ще з часів Платона. Погляди мовознавців також розділилися: Ф. де Соссюр розглядав довільність як один із основних принципів мови [187; 89], на думку С. Ульмана, в будь-якій мові можна знайти довільне поряд із мотивованим, що існує в різних пропорціях залежно від лінгвістичних, культурних та соціальних факторів [199; 254].

У термінознавстві лексико-семантичний спосіб творення тісно пов’язаний з проблемою мотивованості, що привертає увагу багатьох дослідників, адже при формуванні слів спеціальної лексики саме називання повинно спиратися на певні аналогії, асоціації. Оскільки вся спеціальна лексика вторинна відносно загальноновживаної, в ній переважає умовність, що базується, проте, на деяких природних зв’язках слів і об’єктів, які цими словами йменуються [189; 89]. Т. Панько наголошує, що термінологічні системи характеризуються свідомим термінотворенням, тому в таких системах відсутнє поняття невмотивованого терміна [151; 11 - 17]. Вважаємо, що мотивованість відіграє велику роль при формуванні плану вираження як слів природної мови, так і термінів.

Поняття *мотивованості* пов’язане насамперед із поняттям *значення слова*. Проблема визначення поняття *значення слова* є однією з основних у лінгвістиці. Існує чимало дефініцій значення, розроблених мовознавцями. У нашому дослідженні за робоче визначення беремо те, яке належить О. Смирницькому: „Значення слова є певне відображення предмета, явища чи відношення у свідомості, що входить до структури слова в ролі так званої внутрішньої його сторони, по відношенню до якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для вираження значення і для повідомлення його людям, а й для самого його виникнення, формування, існування і розвитку” [184; 89].

Обов'язковою семантичною характеристикою кожного слова є внутрішня форма. Ще О. Потебня писав: „У слові ми розрізняємо зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується через посередництво звука, та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст” [157; 3, 134]. Пізніше ця лінгвістична категорія стала об'єктом дослідження багатьох лінгвістів. Однак на сьогодні в мовознавстві не існує єдиного погляду на проблему співвідношення внутрішньої форми та етимології лінгвістичних одиниць. А. Д'яков, Т. Кияк та інші термінологи вбачають основну відмінність між внутрішньою формою й етимологією лінгвістичних одиниць у тому, що етимологія „розглядається переважно безвідносно до синхронного стану лексичного значення, тоді як внутрішня форма іманентно належить кожному слову і не завжди має для носія мови прихований характер” та „чим далі розвивається внутрішня форма лексичної одиниці, тим віддаленішою стає її початкова форма і значення, що виявляє етимологія” [45; 60].

Деякі вчені ототожнюють поняття *внутрішня форма* та *мотивованість*. Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк дають такі визначення мотивованості: 1) відповідність значення слова його звучанню; 2) структурно-семантична властивість слова, що дає змогу створити національні зв'язки між значенням та звуковою оболонкою на основі їх лексичної й структурної зіставленості; 3) співвідношення між внутрішньою формою та лексичним значенням мовних одиниць [151; 174]. Т. Канделакі під мотивованістю термінів розуміє вибір найменування для позамовної реалії [70]. Схиляємось до думки Т. Кияка та інших дослідників, які вважають мотивацію властивістю внутрішньої форми, результатом її відповідності значенню, а внутрішню форму - основою мотивації [45; 76]. Причому поняття мотивації належить тільки до складних морфемних утворень і не притаманне непохідним словам [45; 78]. Непохідні лексичні одиниці, морфемні можуть бути вмотивовані тільки через семантичне перенесення чи звуконаслідувальні асоціації [22; 34].

Мотивація може мати різний характер залежно від того, яку зі сторін аналізованого поняття підкреслює відповідний вираз. Мовознавці виділяють три види вмотивованості: 1) фонетичну, чи природну (характерна для вигуків); 2) морфологічну (для складних і похідних слів); 3) семантичну (яка враховує семантичні зв'язки між компонентами найменування та явищем переусвідомлення) [116].

Фонетична мотивованість не є об'єктом розгляду в дисертаційній роботі, оскільки вона не характерна для термінів. Завданням дослідження було вивчення двох видів мотивації: морфологічної, або словотвірної, та семантичної.

Морфологічна мотивація визначається насамперед словотвірною моделлю лексичної одиниці, в той час як семантична є результатом взаємодії між словотвірними формантами й основою, між новим і попереднім значенням [45; 81].

Морфологічна, чи словотвірна, мотивація базується на тому, що виконання номінативної функції похідними словами, вторинними одиницями

мови здійснюється не прямо, а через посередництво первинних мовних одиниць, що лежать у їх основі [124; 86]. Твірне слово та похідне співвідносяться як мотивуюче та мотивоване. Мотивована лексична одиниця може відрізнятись від мотивуючої категорією значення, морфологічним класом. Ці надбані як підсумок мотивації ознаки мотивованого терміна і становлять його структурно-семантичну якість (значення). Терміни, одержані внаслідок семантичної мотивованості, характеризуються лише семантичною похідністю, оскільки в такому разі нового значення слово набуває в процесі розвитку його первісного значення.

У термінології нафтогазової промисловості провідним є словотвірний тип мотивації, у якому, за дослідниками [43; 23], виділяються такі види мотиваторів, тобто формальних засобів вираження вмотивованості:

1. Лексичний мотиватор – частина, яка в силу своєї індивідуальності забезпечує семантичну спільність твірного та похідного слова, наприклад, у досліджуваній термінології: **про-свердл-ити**, **свердл-овина**; **склад-ка**, **склад-чатість**.

2. Структурний мотиватор – словотвірна частина, формант (прозор-**ість**, волог-**ість**, крихк-**ість**; осід-**ання**, поглин-**ання**, титрув-**ання**).

3. Морфологічний мотиватор – передбачає зумовленість термінів певним морфологічним класом (у процесі термінотворення може відбуватися перехід одного морфологічного розряду слів в інший, наприклад: категорія значень процесів переходить до розряду слів із категоріальним значенням предметності).

Серед термінів нафтогазової промисловості, як уже зазначалося, морфологічна (словотвірна) мотивація найбільш поширена, оскільки більшість досліджуваних термінів є похідними словами (*буріння* ← *бурити*, *вибій* ← *вбивати*, *нагнітач* ← *нагнітати*, *поглинач* ← *поглинати*, *очисник* ← *очищати*, *видобуток* ← *добувати*).

Семантична мотивованість характерна для слів, що утворені переусвідомленням, тобто внаслідок метафоричного та метонімічного перенесення значення. Т. Панько й інші вчені вважають таку мотивованість односторонньою [151; 175], оскільки вона стосується лише плану змісту, а план вираження є однаковим і для мотивованого слова, і для мотивуючого (наприклад, *кожух* – довга, некрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкіри хутром до середини; *кожух* – оболонка, футляр для ізоляції або запобігання пошкодженню механізмів чи їх частин [259; 438]). Семантична мотивація не має ніяких формальних засобів вираження, оскільки базується на переосмисленні відомих слів.

Семантично мотивованими є і терміни-композиції. У них „структурні особливості відступають на другий план, а визначальну роль відіграє саме „семантичне прочитання” взаємозв’язків між словами-елементами” [45; 82]. Наприклад, значення терміна *трубоукладач* мотивоване значеннями його складових частин і означає: „самохідна гусенична чи колісна машина, яка підіймає й укладає труби та транспортує устаткування для трубопроводів” [263]. Так само мотивоване значення складного терміна *нафтосховище* –

комплекс споруд для зберігання нафти та продуктів її переробки [264; 150].

Складені терміни зараховують до лексико-синтаксичного типу мотивації. Залежно від формальних засобів вираження виділяємо лексичну, синтаксичну і морфологічну мотивованість.

1. Лексичним мотиватором виступає стрижнєве слово й залежне слово. Стрижнєве слово є постійним елементом, а залежне – змінним. Разом постійний і змінний елементи складеного терміна реалізують мотивувальну та класифікаційну ознаки: **нафтовий** газ (*парафін, поклад, продукт*), **родовище** нафти (*газу, корисних копалин, сланців, вапняку*).

2. Синтаксичний мотиватор зумовлює вид синтаксичного зв'язку постійного і змінного елементів (узгодження, керування, прилягання): *нафтовий поклад, поклад нафти, добре розроблений*.

3. Морфологічний мотиватор – це морфологічне вираження елементів складеного терміна. Найчастіше в досліджуваній термінології постійний елемент виражається іменником. Морфологічне вираження змінного елемента, тобто залежної словоформи, може бути різноманітним. Так, змінний елемент може бути іменником (*буріння на нафту, буріння із промиванням*), прикметником, дієприкметником (*знесірчена нафта, газувана нафта*), рідше прислівником (*з'єднання встик*).

Особливістю складених термінів є те, що вони можуть служити мотивуючою базою для творення аббревіатур (*мастильно-охолоджувальні рідини – МОР, коефіцієнт корисної дії – ККД*).

Мотивованість термінів може бути повною і частковою [151; 176]:

- повна мотивованість характерна для термінів, значення яких повністю впливає із значення тих компонентів (морфем, основ чи слів), із яких складається термін;

- часткова мотивованість характерна для термінів, які відзначаються ідеоматичністю семантики. Часткова мотивованість є за своєю суттю прихованою.

Серед термінів із повною мотивацією Д.С. Лотте виділяв правильно орієнтовані, нейтральні і неправильно орієнтовані терміни, вказуючи, однак, на те, що цей критерій не відіграє вирішальної ролі, оскільки термін все одно має дефініцію й посідає певне місце в системі [116]. Правильна орієнтація є однією з вимог до терміна, оскільки забезпечує однозначне розуміння його всіма фахівцями відповідної галузі. Неправильно орієнтованими вважаються терміни, у яких ознака, покладена в основу внутрішньої форми, не відповідає семантиці [215; 14]. Серед досліджуваної термінології більшість термінів із правильно орієнтованою мотивованістю, що свідчить про досить високий рівень упорядкування досліджуваної термінології.

Прихована мотивованість виявляється на основі етимологічного аналізу слова або зовнішнього фактора – екстралінгвально. Такий вид мотивованості передусім зумовлений структурним калькуванням складних і складених термінів та різного роду термінологічних сполучень, які запозичені з інших мов.

Мотивація слів іншомовного походження зумовлена структурними особливостями мови-джерела. В таких словах зовнішня й внутрішня мотивованість пов'язані між собою, оскільки використовується іншомовна модель і національний матеріал. Чимало термінів нафтогазової промисловості мотивовані запозиченнями, наприклад: *експлуатація* (фр. exploitation) – систематичне використання людиною родовищ корисних копалин; *монтаж* (фр. montage, букв. – підйом, підіймання) – установа виробу чи його складових частин на місці застосування.

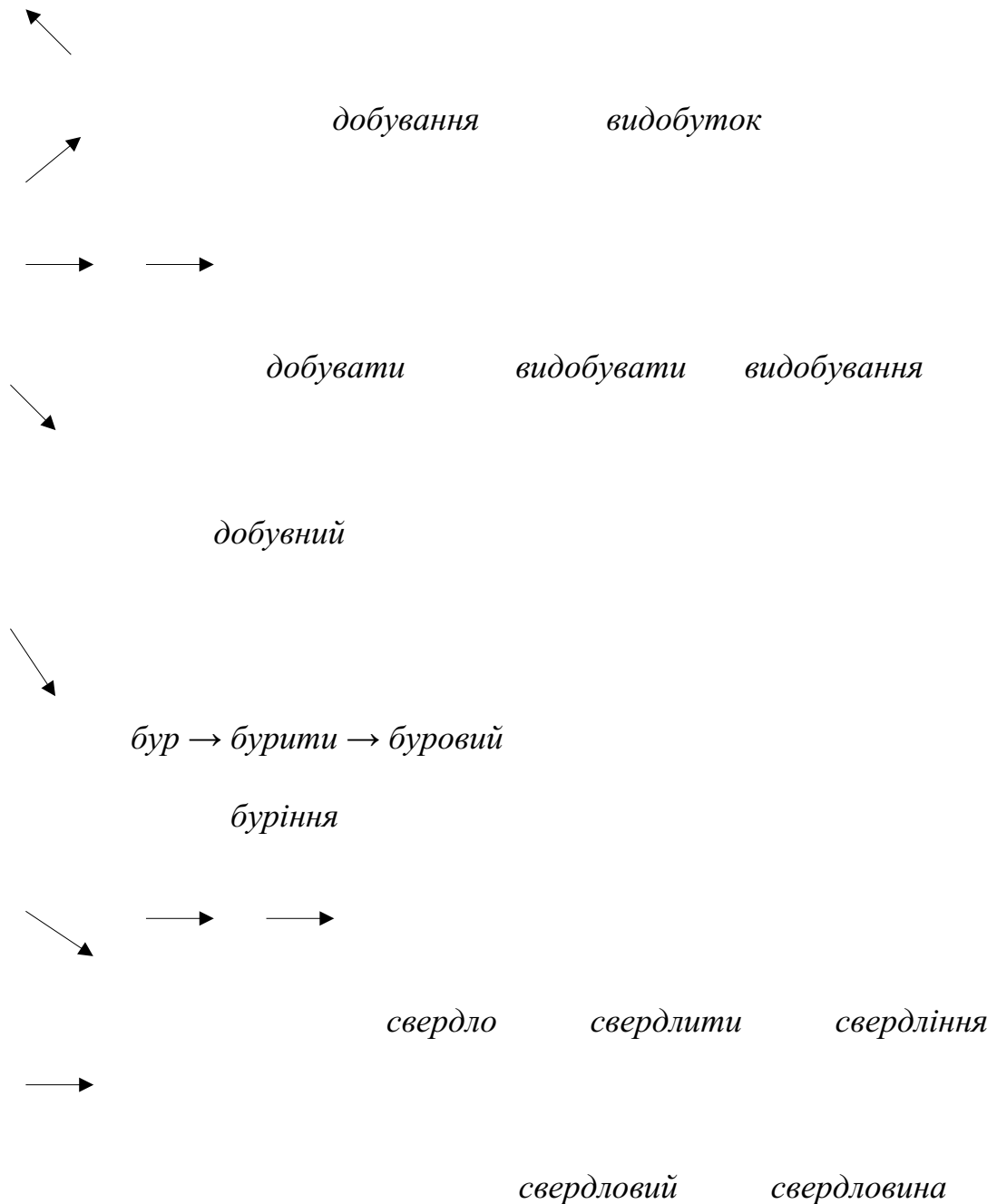
Отже, мотивованість терміна – це зумовленість його значення мовною або позамовною дійсністю, пов'язаною з поняттям науки, техніки, мистецтва тощо. На сучасному етапі більшість мовознавців, практиків-термінологів, носіїв мови все більше усвідомлюють „необхідність узгодженого утворення і вжитку імен, ураховуючи відповідність їх внутрішньої форми лексичному значенню. Це вже стає вимогою мовної комунікації в будь-якій сфері” [45; 88].

3.2. Морфологічний спосіб термінотворення

Морфологічний спосіб творення слів полягає в з'єднуванні афіксальних морфем із кореневою частиною слова “за певними словотворчими моделями, правилами, тенденціями, що існують у певній мові на різних етапах її розвитку” [80; 19]. При цьому суфікси та префікси, які через ті чи інші обставини виявляються зручними для побудови термінів, запозичуються, як правило, із загального морфологічного фонду. Проте деякі афікси можуть зустрічатися тільки у фахових термінах, а в загальнолітературній лексиці вони можуть бути взагалі відсутні. Крім того, за деякими суфіксами закріплені певні термінологічні значення (наприклад, назви хімічних елементів і сполук). Вони добре зрозумілі фахівцям, оскільки мотивація таких дериватів є абсолютно прозорою.

Такий спосіб словотворення є найбільш продуктивним як для лексики загальноновживаної, так і для термінів. Продуктивність морфологічного способу пояснюється тим, що в термінах, утворених цим способом, закладені основи структурної систематизації (що є дуже важливим для термінології), тобто на позначення однотипних технічних понять використовуються однотипні способи словотвору [213; 29].

Як відзначає В.Даниленко, для термінології “характерна тенденція до гніздового словотворення, до створення комплексу назв, пов'язаних загальною твірною основою (дієслово – віддієслівна назва дії – прикметник – назва предмета)” [48; 113]. Ця тенденція відображається і в термінології нафтогазової промисловості, де більшість термінів уходять до складу словотвірних гнізд. За визначенням І. Ковалика, словотвірне гніздо являє собою систему словотвірних рядів спільнокоренових дериватів, розташованих послідовно в межах ступенів словотворення за наростанням складності структури їхньої словотвірної формально-семантичної похідності [82; 17]. Наприклад, у складі досліджуваної термінології виділяються такі гнізда:

3.1.1. Афіксація

Суфіксальний спосіб творення. Одним із найбільш поширених способів творення як слів загальноживаної мови, так і термінів є суфіксальний.

Найпродуктивнішими моделями творення термінів для позначення механізмів, пристроїв, машин є: „основа дієслова + **-ач**”: *нагнітач, зрошувач, передавач, піднімач, перетворювач*; „основа прикметника + **-ик**”: *храповик, хвостовик, змійовик*; за подібною моделлю творяться і назви професій та спеціальностей, наприклад: *зварник, шліфувальник, рахівник, бурильник*. Деривати зі значенням назв професій творяться й за допомогою суфікса **-ар (-яр), -ик** що додається до основи дієслова або іменника: *кресляр, тесляр, шахтар, нафтовик*.

Запозичені суфікси **-ор** та **-ер** поширені при творенні термінів на позначення пристроїв і механізмів. Такі терміни творяться від дієслівних основ із суфіксом **-ува-(-юва)** іншомовного походження, наприклад: *превентор, колектор, індикатор, акумулятор, генератор, грейдер, плунжер, анкер*. За розглянутою схемою утворюють і невелику кількість назв осіб за професією: *оператор, реєстратор, кондуктор, інженер, менеджер*.

Одним із найпродуктивніших суфіксів для творення назв деталей та пристроїв є суфікс **-к-**, за допомогою якого творяться іменники жіночого роду, мотивовані дієсловами й іменниками: *засувка, головка, плитка, установка*.

Для творення назв деталей використовується суфікс **-ок**, що служить для позначення назв переважно предметів малого розміру (*щиток, гачок, замок, кулачок, ланцюжок, місток*).

Менш продуктивними суфіксами для творення назв апаратів, механізмів, пристроїв у термінології нафтогазової промисловості є: **-ар** (*тягар, інвентар, резервуар*), **-ій** (*носій, рушій*), **-ниц-(я)** (*мастильниця, гусениця, вибірниця*), **-ак** (*черпак, наждак, різак, ковпак*).

Назви процесів, дій і операцій утворюють за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, яким властиве загальне словотвірне значення опрідметненої дії, процесу та які додаються до дієслівних основ, наприклад: *горіти – горіння, районувати – районування, поглинати – поглинання, штампувати – штампування, жити – живлення*. Досліджена лексико-семантична група має широкі семантичні межі – до цієї групи входять назви різноманітних технологічних операцій, виробничих дій, природних явищ та процесів. Такі терміни утворюються від різних типів дієслівних основ: 1) префіксальних із суфіксом **-ува-(-юва-)**: *збурювання, розміщування, розріджування, знесірчування, випаровування*; 2) безпрефіксних із суфіксом **-ува-**: *зондування, дренажування, квантування, керування, баластування*; 3) безпрефіксних і префіксальних із суфіксом **-а-**: *нагнітання, поглинання*; 4) безпрефіксних із суфіксами **-и-(-і-)**: *буріння, кипіння, старіння*.

Утворені таким способом терміни мають свої особливості:

1) вони здатні творитися як від власномовних основ, так і від запозичених (*руйнування, коливання, добання, фракціонування, баластування, дренажування*);

2) можуть структурно розмежовувати тривалі дії й процеси та нетривалі за допомогою дієслів-мотиваторів, що корелюються за видом (*прихоплення і захоплення, зрідження і зріджування, підсилення і підсилювання*).

У термінознавстві немає однозначної думки щодо ступеня термінологічності дієслів. Одні вчені вважають, що дієслово за своєю природою не може повною мірою задовольнити вимоги, які ставляться до терміна – найбільш повно виражати абстрагований зміст того чи іншого поняття [186; 311]. Дотримуючись думки В. Даниленка, можна стверджувати, що дієслово має здатність виконувати функцію самостійного терміна.

Суфіксальним способом творяться дієслова-терміни: 1) від основ іменників (*вантажити, помпувати, кристалізувати*); 2) від основ прикметників (*чорніти, густішати*). У суфіксальному словотворенні беруть участь дієслівні суфікси: **-а-**, **-ува-**, **-і-**, **-и-**: *пресувати, глянсувати, гвинтити, хлорити, ставити, твердіти, паяти, давати, качати*.

Віддієслівні іменники із суфіксом **-ин-(а)** називають утворення, що стали результатом або місцем дії, названої словом-мотиватором, наприклад: *свердлими – свердловина, тріщати – тріщина, западати – западина, здутти – здутина, звиватися – звивина*.

Продуктивними при творенні термінів нафтогазової промисловості є суфікси іншомовного походження **-ацій(а)**, **-цій(а)**, **-ій(а)**, **-кцій(а)**. Деривати з морфемою **-аці(я)** творяться від дієслівних основ із суфіксами **-ува-** і мають основне значення предметної дії: *експлуатувати – експлуатація, механізувати – механізація, деформуєвати – деформація, мігрувати – міграція*; наслідку дії: *ізолювати – ізоляція, деформувати – деформація, герметизувати – герметизація*; здатності, властивості: *адаптація, фільтрація*.

За допомогою суфікса **-к-(а)** твориться невелика група термінів із значенням предметної дії, наслідку дії: *зйомка, розвідка* тощо.

Наявні серед назв дій та процесів і терміни, утворені за допомогою нульового суфікса (*розрив, промив, відбір, викид*), проте їх кількість обмежена.

На сучасному етапі розвитку української технічної термінології взагалі й нафтогазової зокрема спостерігається зменшення продуктивності суфікса **-к-(а)** та нульового суфікса і використання їх лише в словах із значенням результату дії, а в значенні предметного процесу дії вживання термінів із суфіксом **-анн(я)**: *помповка – помпування, оснастка – оснащення, промивка – промивання, розлив – розливання, розрив – розривання, викид – викидання*.

Словотворення за допомогою суфікса **-тт-(я)** зі значенням виразно предметної дії зафіксовано лише в поодиноких прикладах серед термінів нафтогазової промисловості, наприклад: *молоття, риття, биття, гниття*.

Серед суфіксів іншомовного походження, що беруть участь у творенні термінів на позначення процесів і дій, було виділено **-аж** (*монтаж, тампонаж, картаж*), **-изм (-ізм)** (*метаморфізм, вулканізм, магнетизм*), **-інг(-инг)** (*риформінг, моніторинг, лістинг*), **-ис** (*парагенезис, епігенезис*). Такі суфікси раніше виділялися лише у мові, з якої запозичені терміни, але з часом, коли кількість запозичень такого типу збільшилася й вони повністю адаптувалися до нових умов, такі суфікси почали виділятися і в українській мові.

Терміни – назви властивостей речовин – творяться за допомогою суфікса **-ість**, що приєднується до основ:

- 1) безсуфіксних якісних прикметників (*вологий – вологість, гострий – гострість, твердий – твердість, тонкий – тонкість*);
- 2) суфіксальних відносних та якісних прикметників (*займистий – займистість, свищуватий – свищуватість, порожнистий – порожнистість*

);

3) префіксальних дієприкметників та прикметників (*змішуваний – змішуваність, забезпечений – забезпеченість, недосконалий – недосконалість*);

4) складних прикметників (*нафтовмісний – нафтовмісність, корозієстійкий – корозієстійкість, кислототривкий – кислототривкість*).

Деривати зі значенням загальних назв якості творяться за допомогою суфіксів **-ин-** та **-от-**, наприклад: *глибина, товщина, густина, теплота, широта, частота*.

Суфікс **-н-**, приєднуючись до дієслівної основи, утворює назви споруд та приміщень, що використовуються в нафтогазовій промисловості: *градирня, штольня, шліфувальня, кип'ятильня*.

Деривати із суфіксом **-ат** називають хімічні сполуки з умістом речовини чи хімічного елемента, названі мотивованим словом: *карбонат, гідрат, стеарат, фосфат*.

Назви хімічних речовин творяться за допомогою суфікса **-ол**: *метанол, сульфанол*.

Словотвірний тип із суфіксом **-ит(-іт)** властивий дериватам, що називають гірські породи і мінерали. Суфікс приєднується до іншомовної основи: *кімберліт, озокерит, аргіліт, граніт, гематит, боксит, графіт*.

Деривати із суфіксом **-ій(а)** у термінології нафтогазової промисловості мають значення: галузь науки і техніки (*екологія, хімія, геологія, гідрографія*). Назви наук або їх галузей творяться й за допомогою дериватів словотвірного типу із суфіксом іншомовного походження **-ик(а)**: *акустика, техніка, динаміка, економіка, фізика*.

Назви місць видобутку та зберігання нафти і газу творяться за допомогою суфікса **-ище(е)**: *родовище, водоймище, середовище, сховище*.

Невелику групу серед термінів нафтогазової промисловості становлять іменники жіночого роду на **-а**, що означають опрідметнену дію й утворилися від префіксальних форм дієслів за допомогою **нульового суфікса**, наприклад: *витрата, заміна, подача, зміна*.

В аналізованій термінології велике значення відіграє характеристика понять, предметів і явищ, їх диференціація та класифікація, що й пояснює наявність великої кількості прикметників як виразників ознак у термінології нафтогазової промисловості. Звичайно, прикметники в досліджуваній термінології не існують ізольовано, вони входять до складу термінологічних словосполучень.

Якісні прикметники, що входять до складу досліджуваної термінології, творяться від іменникових та дієслівних основ за допомогою суфіксів: **-ува-** (*ніздрювата поверхня, піскуватий намул*); **-ист-, -аст-, -част-** (*мулистий ґрунт, глинистий прошарок, займистий матеріал, зерниста порода, зубчасте з'єднання, ступінчастий перехід*); **-к-** (*пухкий ґрунт, шорстка поверхня*); **-ок-** (*широкий отвір, глибокий колодязь*) тощо.

Від іменникових основ за допомогою суфіксів **-н-, -ан-, -ов-, -ев-** творяться терміни – відносні прикметники, що вказують на:

1) відношення до матеріалу, речовини: **-н-** (*алмазний бур, вугільний басейн, рідинний прилад*), **-ан-(-ян-)** (*цегляний мур, соляний шток*); **-ов-, -ев-, -єв-** (*нафтовий поклад, металеве покриття, азбестова прокладка*);

2) відношення до розміру, ваги, об'єму, кількості: **-ов-** (*метрова відстань, кілограмовий вантаж, багаторазове використання*);

3) відношення до місця чи простору: **-н-** (*бічний шов, вертикальний переріз, поздовжній профіль*); **-ов-** (*крайовий поклад, шельфова зона*);

4) відношення до часу: **-н-** (*секундний інтервал, годинний механізм*); **-ов-, -ев** (*тимчасова зупинка, миттєвий ефект, добовий видобуток*);

5) відношення до призначення: **-н-** (*захисний ковпак, вантажний автомобіль, пожежний детектор*); **-ов-** (*штанговий сальник, лебідковий механізм, вибуховий пристрій*);

6) загальну відносність: **-н-** (*капілярні пори, проміжна колона*); **-ов-** (*осьове навантаження, базові дані*); **-ан-(-ян-)** (*водяний конус*).

Крім того, терміни нафтогазової промисловості – відносні прикметники – утворюють від дієслівних основ за допомогою суфіксів: **-альн-** (*нагрівальний пристрій, дихальний клапан, сигнальний кабель*), **-ильн-** (*свердильний апарат*). Прикметники із суфіксом **-ськ-** мають значення „відношення до того, що назване мотивувальним словом”: *Девонський період, креслярська дошка, теслярський інструмент*.

Серед досліджуваних термінів невелику групу становлять терміни-дієприкметники. Активні дієприкметники входять до складу назв пристроїв і механізмів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості (*ведучий вал, крокуючий механізм*), назв речовин та матеріалів (*дезінфікуюча речовина, кипляча нафта*). Активні дієприкметники, що творяться від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-уч-(-юч-)**, **-ач-(-яч-)**, становлять особливу проблему морфології сучасної української мови. Їх вважають периферійними щодо морфологічної системи української мови дієслівними похідними [190; 441], характеризують як суто книжні витвори, стимульовані старою традицією [212; 323]. Наявність таких дієприкметників у складі термінології нафтогазової промисловості є свідченням недостатнього рівня внормування цієї термінології.

Пасивні дієприкметники у складі термінології нафтогазової промисловості творяться від інфінітивних основ за допомогою дієприкметникових суфіксів **-н-**, **-єн-** і **-т-**. За такою словотвірною моделлю творяться назви деталей (*зрівноважена штанга, армована плита*), назви геологічних понять (*узгоджене залягання, захоронений поклад*).

Префіксація. У творенні термінів нафтогазової промисловості префіксація на сучасному етапі порівняно з іншими способами менш продуктивна. Іменникові основи за допомогою префіксів творяться відносно рідко.

Деривати зі значенням гірських порід та мінералів утворюються за допомогою префікса **су-**, що вказує на об'єднання чогось на певній основі: *супісок, суміш*.

Досить продуктивним серед термінів нафтогазової промисловості є префікс **під-** зі значенням підпорядкування, за його участю творяться терміни різних лексико-семантичних груп, наприклад: *під'ярус, підвид, підстанція*.

Префікс **над-** використовується при творенні термінів на позначення деталей та інструментів: *надпровідник, наддолотник, надставка, надкомплект*.

Латинський префікс **суб-** із значенням „розміщення під чимось, підпорядкованість” бере участь у творенні термінів нафтогазової промисловості різних лексико-семантичних груп: *субпродукт, субкапіляри, суббетоніт, сублімація, субпідрядник*.

Активним засобом сучасного словотворення є частка **не**, що виступає у ролі префікса зі значенням заперечення ознаки предмета або протилежної дії чи процесу, що названі словом-мотиватором. Префікс **не-** досить продуктивний при творенні іменних частин мови, наприклад: *нестійка суміш, негустий розчин, нерівність, невідповідність*.

Поширеними також є префікси іншомовного походження зі значенням заперечення (**дез-, де-, а- анти-**), що приєднуються до іншомовних основ (*дешифрування, дезорієнтація, антикорозійний*).

Для творення термінів-прикметників досить продуктивними є префікс **над-**, що додається до прикметникової основи й утворює прикметники зі значенням інтенсивності ознаки, що виявляється більшою чи меншою мірою: *надшвидкісний рух, надшвидкорізний апарат, надзвукова швидкість*.

Префіксально-суфіксальний спосіб. У сучасній українській мові префіксально-суфіксальним способом твориться невелика кількість іменників. До складу найбільш поширених словотвірних моделей входять префікси **про-, у-, о-, під-, від-** та суфікс **-ок**. Серед термінів нафтогазової промисловості цей спосіб словотвору продуктивний для творення назв геологічних понять, наприклад: *прошарок, прожилок, уламок, осадок, пропласток, перешийок, підшарок, віджилок*.

Префіксально-суфіксальний словотвір у прикметниках різних лексико-семантичних груп більш поширений, ніж чиста префіксація, особливо у відіменникових утвореннях. Такі деривати утворені одночасним приєднанням префіксів **між-, без-, роз-, від-, з-, не-** та суфіксів **-н-, -ов-** до іменникових основ: *міжремонтний період, міжсвердловинна зона, розривний, безаварійний період, відбірковий*.

Для позначення технічних і виробничих дій у нафтогазовій термінології найчастіше використовуються відсубстантивовані дієслова, які творяться за словотвірними моделями, що включають суфікси **-и-, -і-, -ува-** та префікси **ви-, в-, за-, з-, по-, про-, пере-, під-, на-, с-, о-, об-, від-, у-, при-, роз-**: *забруднювати, розбурювати, смоктати, відкачувати, відкласти, освоїти, продувати, просмолити, збудувати, переганяти, вибурювати, утворити, напаяти, натиснути, прихопити, постачати, обробляти, підривати, вбрати*.

3.1.2. Композиція

Утворення термінів шляхом складання основ і цілих слів є досить продуктивним. Г. Винокур пояснює це тим, що „складні слова потрібні не тільки для задоволення потреби в нових словах, а також і тому, що часто справді існує потреба висловити дві ідеї в одному слові” [26; 46].

У термінології нафтогазової промисловості композиція – один із найпродуктивніших способів творення, оскільки складні назви мають низку суттєвих переваг перед іншими номінаціями. Вони коротші за словосполучення і водночас можуть передати в одному слові два або більше понять відповідної галузі знань, виступаючи, таким чином, засобом мовної економії [178; 109].

У творенні складних термінів нафтогазової промисловості беруть участь як власномовні, так і запозичені терміноелементи. Структурно-генетичний аналіз показав, що у складі досліджуваної термінології існує три різновиди композитів залежно від походження їх складових частин:

1) терміни, утворені поєднанням двох чи більше власномовних елементів: *теплообмінник, вантажообіг, газорізка, витратомір*;

2) терміни, до складу яких уходять національні та іншомовні частини: *термодія, каверноутворення, термозаводнення*;

3) терміни, складовими компонентами яких є запозичені терміноелементи: *гіпоцентр, термофон, вібросейсмограма*.

Терміни-композити за характером семантичного співвідношення основ, що поєднуються, поділяються на деривати з підрядним і сурядним зв'язком. Для складних термінів, утворених із національних терміноелементів, що поєднані підрядним видом зв'язку, характерні такі словотвірні моделі:

1) основа іменника + о/е + віддієслівний іменник із суфіксами **-нн(я), -енн(я), -анн(я)**: *іскроутворення, осадоагромадження, променепоглинання*. За такою моделлю творяться терміни – назви дій та процесів у нафтогазовій промисловості. Такі терміни відповідають дієслівним словосполученням із підрядним видом зв'язку, пор.: *водонасичення – насичення водою, тепловипромінювання – випромінювання тепла*;

2) основа іменник + о/е + віддієслівний іменник із суфіксами **-ник, -ач**: *мастиловловлювач, талезабивач, краплевіддільник, теплообмінник*. Ця модель продуктивна для термінів – назв машин і механізмів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості;

3) основа іменника + о/е + основа дієслова. За цією моделлю утворені терміни, що називають: а) вимірювальні прилади: *далекомір, витратомір, нахиломір, шумомір, вологомір*; б) дії та процеси: *водообмін, паророзподіл, теплоперехід, кругообіг*; в) механізми і пристрої: *грунтонос, трубопровід*;

4) основа іменника + о/е + віддієслівний іменник на **-к(а)**: *повітродувка, труболовка, теплосітка*. Продуктивною розглянута модель є для творення назв механізмів та пристроїв;

5) основа іменника або прикметника + о/е + іменник. За цією малопродуктивною моделлю творяться назви матеріалів, речовин і хімічних сумішей: *скловолокно, сірководень, вуглекислота, глино порошок, чорнолом*;

б) основа іменника або прикметника + о/е + віддієслівний іменник на **-ість**. За цією досить продуктивною моделлю формуються терміни на позначення властивостей: *соленосність, водонасиченість, вологомісткість, теплопроникність*;

7) займенник **сам** + о + іменник (переважно дієслівного походження). Займенник **сам** у цьому випадку кваліфікується мовознавцями [191; 285] як префіксоїд із значенням „дія, замкнена в самому предметі: певна ознака криється в самому процесі”. Найбільше поширена така словотвірна модель для творення термінів назв дій та процесів (*самоокислення, самоіндукція, самокерування*), малопродуктивною ця модель виступає для творення термінів, що входять до лексико-семантичної групи назв пристроїв і механізмів (*самозахоплювач, самозмащувач*);

8) основа числівника + и/о + іменникова основа, ускладнена суфіксом прикметника. Продуктивною така модель є для творення назв різновидів деталей та механізмів, що застосовуються у нафтогазовій промисловості: *двошарнірне з'єднання, чотирижильний кабель, однокішшевий екскаватор, шестициліндровий двигун*.

Термінів-комполітів із сурядним зв'язком між основами в досліджуваній термінології виявлено небагато. Це найчастіше складні прикметники, що позначають комплексну ознаку предмета чи дії: *вапняно-бітумінозний розчин, силікатно-лужна дія, літолого-стратиграфічний розріз*.

Терміни, до складу яких уходять іншомовні елементи, творяться за такими словотвірними моделями:

1) національний терміноелемент + о/е + іншомовний терміноелемент: *шумопеленгатор, піногенератор, роликопідшипник, теплоізоляція, похилометрія*;

2) інтернаціональний терміноелемент + о/е + власномовний терміноелемент: *секундомір, нафтопрояв, газопоглинання, вібробуріння, гідропрослуховування*.

Серед термінології нафтогазової промисловості велику групу становлять терміни-комполіти, що мають у своєму складі лише іншомовні терміноелементи (типові аброморфеми), наприклад: *гідрофон, мікронафта, силікатцемент, фазоіндикатор, електрокаротаж, термодифузія*. Такі терміни можуть складатися з двох (*петрографія, барограф*), трьох (*віброейсмограма, телединаметрування*) та більше (*дельтагеосинкліналь*) терміноелементів.

Більшість складних термінів у своїй структурі мають інтернаціональні за походженням, проте давно засвоєні українською мовою компоненти. Серед лінгвістів немає єдиної думки щодо статусу інтернаціональних терміноелементів. Одні вважають їх афіксами, другі – афіксоїдами, а треті, до яких приєднуємося і ми, -- основами [7; 10], [79; 6].

Найбільш продуктивними у ролі першого компонента є аброморфеми: *гідро-, електро-, турбо-, авто-, цикло-, полі-, ізо-, гео-, мікро-, макро-* (*поліакриламід, гідрослюда, ізобутан, електродетонатор, автокран*,

геофізика, циклопентан, турбоагрегат, мікроанізотропія).

Роль другого компонента у термінах-композиціях нафтогазової промисловості найчастіше виконують: *-граф, -метр, -метрія, -графія, -логія, -лог, -кліналь, -грама, -терма, -морфізм, -каротаж, -літ, -скоп* (динамограф, голографія, тахометр, магнітометрія, палеонтолог, аргіліт, метаморфізм, брахіантікляналь, профілеграма, геохронометр, електрокаротаж, дефектоскоп).

У досліджуваній термінології наявна обмежена група терміноелементів (*-нафт-, -газ-, -терм-, -сейсм-*), наділених властивістю виступати як першим, так і другим компонентом складних термінів, тобто виконувати функцію кореня й афікса: *нафтоцемент* та *піронафта*, *газосигналізатор* та *біогаз*, *сейсмокаротаж* та *вібротсейсм*, *термодинаміка* та *ізотерми*. Це пояснюється тим, що такі основи є не зв'язаними й утворюють великі мотиваційні поля в складі досліджуваної термінології.

Особливістю термінології нафтогазової промисловості є велика кількість термінів-композицій, що складаються із запозичених терміноелементів і входять до складу різних лексико-семантичних груп.

Серед термінів нафтогазової промисловості словоскладання як різновид термінотворення поступається продуктивністю основокладанню. Дериваційною базою термінів, утворених основокладанням, стають словосполучення прикладкового типу. Творення таких складних слів супроводжується процесом тісного зближення за семантикою двох компонентів і переростання в одне слово. Так творяться назви речовин (*гель-цемент, рідина-нісконосій, додаток-загусник*), назви приладів (*лічильник-витратомір, каверномір-профілемір, манометр-витратомір*), назви деталей та механізмів (*центра тор-маніпулятор, верстат-качалка, клапан-відсікач*), назви людей за фахом (*інженер-буровик, шеф-механік, технік-колектор*), назви конструкторських документів (*блок-схема, план-графік, блок-діаграма*).

Найчастіше перше слово в таких термінах є видовою назвою, а друге – родовою, наприклад: *бак-відстійник, речовина-носій, клапан-відсікач*. Хоча це стосується не всіх термінів, утворених словоскладанням, у деяких із них видову назву може передавати й друга частина: *сайклінг-процес, гамма-випромінювач, триплекс-насос* (у таких назвах перше слово найчастіше іншомовного походження). Деякі терміноелементи мають здатність в одних випадках виступати в препозиції, а в інших – у постпозиції, наприклад: *башмак-пакер* і *пакер-якір*.

Загалом творення термінів способом словоскладання та основокладання є досить продуктивним для термінології нафтогазової промисловості. За своїм характером такі способи словотворення в досліджуваній термінології в цілому не відрізняються від аналогічних процесів у загальноживаній мові.

3.1.3. Абревіація

Абревіація – це спосіб деривації, при якому для творення слів використовуються усічені основи. Поява абревіатур пов’язана з прагненням мовців стисло виражати складні найменування нових понять, економніше висловлювати думки. Взагалі для термінології характерний такий спосіб творення, однак у терміносистемі нафтогазової промисловості його продуктивність обмежена. Абревіатури в досліджуваній термінології утворюються внаслідок стягнення, згортання синтаксичних словосполучень. Залежно від того, як згортаються синтаксичні словосполучення в окремі слова та як при цьому скорочуються їхні компоненти, розрізняють структурні види абревіатур. В аналізованій термінології найбільш продуктивна ініціальна та звукова абревіація (*самохідна установка для електронагрівання свердловин – СТЕПС, підіймач каротажний свердловинний – ПКС, гравітаційна морська стаціонарна платформа – ГМСП, газонафтовий контакт – ГНК*).

За допомогою абревіації творяться назви машин, механізмів та пристроїв (*установка обліку нафти – УОН, якір гідромеханічний – ЯГМ*), назви методів, способів і режимів виконання дій та процесів (*боковий мікрокаротаж – БМК, одночасно роздільна експлуатація свердловин – ОРЕС*), назви речовин, що використовуються у нафтогазовій промисловості (*паста тампонажна цементно-глиниста – ПТЦГ, поверхнево-активні речовини – ПАР*).

3.2. Синтаксичний спосіб творення термінів нафтогазової промисловості

Серед термінів нафтогазової промисловості переважну більшість становлять терміни-словосполучення. Таку поширеність термінів-словосполучень дослідники пояснюють тим, що „в складених найменуваннях, які мають номінативне спрямування і зберігають значення слів – їх компонентів, фіксуються суттєві ознаки зображуваного, завдяки чому така назва реалії включається в систему понять певної галузі знань” [180; 31].

Темпи розвитку нафтогазової промисловості, складна внутрішня співвіднесеність у колі її понять, їх багатоаспектність викликають появу комплексних мовних одиниць. Термінами-словосполученнями легше, ніж іншими словотвірними засобами, передати належність до класифікаційного ряду, яка ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять. Саме цим пояснюється широке використання цього способу творення у термінології.

Термін-словосполучення має властивості терміна-слова, з одного боку, та властивості словосполучення – з другого. Як термін він характеризується системністю, наявністю дефініції, тенденцією до однозначності в межах свого термінологічного поля, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю [128; 193]. У свою чергу, як різновид словосполучення аналітичний термін є синтаксичною одиницею, що утворюється поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв’язку [192; 312]. Одне з цих слів є головним (стрижневим), а друге – граматично залежним, підпорядкованим головному. Причому “терміни-словосполучення, що

означають єдине цілісне поняття, маючи різний ступінь змістової розкладності, в цілому більш стійкі порівняно з вільними словосполученнями загальнолітературної мови” [48; 104].

За допомогою синтаксичного способу твориться абсолютна більшість термінів нафтогазової промисловості різних лексико-семантичних груп.

Головним компонентом термінологічного словосполучення є категоріальне поняття, а залежний компонент указує на конкретніші ознаки поняття. Це легко простежити на прикладі словосполучень із головним словом *буріння*. Цей термін є одним із ключових термінів нафтогазової промисловості й утворює понад 70 словосполучень (*буріння алмазне, буріння на нафту, буріння в міцних породах, буріння з промиванням керованими розчинами, буріння за допомогою високонапірних струменів рідини, буріння при збалансованих змінах гідродинамічного тиску в свердловинах* і т. ін.). Кожне зі словосполучень означає вид буріння, при цьому чим більше слів уходить до складу словосполучення, тим точніше передано поняття (пор. *буріння свердловини* та *буріння свердловини при збалансованих змінах гідродинамічного тиску*).

Компоненти, що входять до складу термінологічного словосполучення, можуть поєднуватися різними видами підрядного зв'язку. Найпоширенішими для двокomпонентних термінологічних словосполучень є узгодження – такий вид зв'язку, при якому залежне слово стоїть у тій самій формі, що й головне (*внутрішньотрубна деемульсація, інтегральний сейсмокаротаж*), керування – такий вид зв'язку, при якому залежне слово стає в тому відмінку, якого вимагає головне (*укладання трубопроводу, подільник напруги*). Значну частину словосполучень, що побудовані за моделлю керування, становлять безприйменникові конструкції (*корпус долота, витіснення нафти, зразок порід*), проте чимало і термінологічних словосполучень, до складу яких уходить прийменник (*буріння під тиском, руйнування на згині, хомут для труб*). Для складніших словосполучень характерне поєднання цих видів зв'язку (*регулятори циклів плунжерного підіймача, вимірювач крутного моменту*).

Структурно терміни-словосполучення поділяються на дво-, три-, чотири- та багатокомпонентні. Найбільше в досліджуваній термінології двокomпонентних термінологічних словосполучень, що реалізуються за такими моделями:

1) іменник + прикметник. Це найпродуктивніша модель творення термінологічних словосполучень взагалі і термінології нафтогазової промисловості зокрема. У такому словосполученні головним словом виступає іменник, а прикметник указує на ознаку поняття, названого іменником (*малодобітні свердловини, засувка фонтанна, газовий бензин, тампонажний розчин, змінний рух, манжетне заливання*). До складу таких термінологічних словосполучень уходять найчастіше відносні прикметники, що поєднуються з іменниками як власномовними, так і запозиченими: *буровий агрегат* та *бурова ложка*. Різновидом розглянутої моделі є структура „іменник + дієприкметник”. Такий тип менш продуктивний, однак

характерний для творення назв машин і механізмів та деталей (*кабель заземлювальний, вал ведений,*), властивостей та величин (*опір регулювальний, тиск зрівноважувальний*);

2) іменник + іменник. Досить поширена модель, у якій перший компонент домінує (*метод імплзії, покрівля пласта, кожух насоса, сітка свердловин, гідрооксид калію, муфта зчеплення*). За такою моделлю творяться назви дій та процесів (*прибування води, закладання свердловини*), назви машин і механізмів (*роз'єднувач колони, випробовувач пластів*), назви властивостей (*нафтовіддача пласта, швидкість буріння*), назви методів та режимів виконання дій і процесів (*метод суперпозиції, режим буріння*) й ін. Варіантом цієї моделі є "іменник + іменник із прийменником": *вертлюг із електроприводом, аварія в свердловині, звуження при розриві, пуск у хід*, що використовується для творення термінів нафтогазової промисловості різних лексико-семантичних груп.

Різновидом двокомпонентних сполук є термінологічні словосполучення, до складу яких уходять відантропонімічні назви. У досліджуваній термінології функціонують назви формул, критеріїв, коефіцієнтів, апаратів, котрі містять прізвища (*препарат Неслера, модуль Юнга, параметр Фур'є, критерій Вебера, апарат Шальгіна*). У цьому випадку залежний компонент не містить указівок на якісь визначальні прикмети чи властивості поняття, він лише називає ім'я винахідника.

За значенням компонентів двочленні терміни нафтогазової промисловості можна поділити на такі групи:

1) термінологічні словосполучення, обидва компоненти яких є термінологічними: *мікрометричний гвинт, бітумінозний сланець, розгазування нафт, лубрикатор свердловинний, нафтонасичений керн*;

2) термінологічні словосполучення, ключовий компонент якого є терміном, а другий – загальноживаним словом, що перейшло до розряду термінів: *тампонажний камінь, ламінарна течія, дифузний потік, бурова бригада, одиничні зерна, свита нафтоносна*;

3) терміни, що складаються із загальноживаних слів, що перейшли до розряду термінів: *наукова робота, виробнича база, промислове підприємство*

Двокомпонентні термінологічні словосполучення стають основою для творення складніших термінів, тобто родова назва перетворюється на видову. Так твориться більшість тричленних словосполучень у сфері термінології нафтогазової промисловості (*компресорна станція – дотискувальна компресорна станція, запаси нафти – балансові запаси нафти, видобуток нафти – шахтовий видобуток нафти, тампонажна суміш – полегшена тампонажна суміш*).

Тричленні термінологічні конструкції формуються за такими схемами:

1) іменник + іменник + іменник: *згушення сітки свердловин, станція керування електробуром, показ вмісту газу, температура помутніння палива*. Різновидами такої моделі є: іменник + іменник із прийменником (*пристрій для обробки свердловин, буріння з продуванням повітрям*); іменник

+ іменник + іменник із прийменником (*закладення арматури в бетон, витіснення нафти з пласта*); іменник + іменник із прийменником + іменник із прийменником (*установка для дослідження в свердловинах*);

2) прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник: *гідралічний розрив пласта, безтранспортний спосіб розкриття, термохімічна обробка свердловин, лежачий бік складки*. Різновиди моделі: прикметник + іменник + іменник із прийменником (*осьове навантаження на долото, струминний насос для аерування*); дієприкметник + іменник із прийменником + іменник (*розчинений у нафті газ*);

3) іменник + прикметник + іменник: *фізика нафтового пласта, маніфольди фонтанної арматури, статор асинхронного двигуна, запалювання нафтоносного пласта*. Різновиди моделі: іменник + прийменник + прикметник + іменник (*перерва в геологічному розрізі, пакер із подвійною фіксацією*); іменник + порядковий числівник + іменник (*заріз другого стовбура, складка першого порядку*);

4) прикметник (дієприкметник) + прикметник (дієприкметник) + іменник: *куцова насосна станція, поточний пластовий тиск, обважені насосні штанги, розрахункова підсумовуюча машина*;

5) прислівник + прикметник + іменник: *гідродинамічно недосконала свердловина, абсолютно тверде тіло, дуже міцні породи*.

Чотиричленні конструкції творяться за такими моделями:

1) прикметник + іменник + іменник + іменник: *груповий пункт збору газу, батарейна система розміщення свердловин*;

2) прикметник + іменник + прикметник + іменник: *замкова опора свердловинного насоса, акустичне дослідження газових свердловин*;

3) іменник + іменник + прикметник + іменник: *система розроблення нафтового родовища, методи зниження пускових тисків*;

4) іменник + прикметник + прикметник + іменник: *гідрозахист заглибного електровідцентрового насоса, прилад спектрального вібраційного контролю*;

5) іменник + прикметник + іменник + іменник: *метод плавного запуску свердловин, кріплення привибійної зони пласта*;

6) прикметник + прикметник + прикметник + іменник: *автоматизована плавуча бурова установка, гравітаційна морська стаціонарна платформа*;

7) іменник + іменник + іменник + іменник: *коефіцієнт охоплення пласта заводненням, тиск насичення нафти газом*. До складу цієї моделі можуть уходити іменники з прийменниками: *буріння свердловини з продуванням повітрям, коефіцієнт розчинності нафти в газі*;

8) прикметник + прикметник + іменник + іменник: *глибинний механічний фіксатор муфти, якірний вибійний пакер для свердловин*;

9) прислівник + прикметник + прикметник + іменник: *аномально високий пластовий тиск, одночасно роздільна експлуатація свердловини*;

У кожній із таких моделей прикметник може бути замінений дієприкметником, а іменник – іменником із прийменником.

Проведений аналіз свідчить, що до складу термінології нафтогазової промисловості входять і терміни-словосполучення ускладненої будови. Це п'ятикомпонентні (*механічні методи дії на привибійну зону, пряме промивання піщаної пробки в свердловині*), шестикомпонентні (*закупорювальні речовини для селективної кислотної обробки пластів, акустичний каротаж для контролю якості цементування свердловин*), семикомпонентні (*спосіб створення ізоляційного моста в інтервалі фільтра свердловини*) та восьмикомпонентні конструкції (*високошвидкісний малогабаритний абсорбер гліколевого осушування газу з контактнo-сепараційними елементами*). Найдовше багаточленне термінологічне словосполучення в термінології нафтогазової промисловості, зафіксоване в словнику, складається з дев'яти компонентів: *обладнання устя для випробовування морських свердловин, пробурених із плавучих бурових установок*.

Процес стандартизації передбачає визначення оптимальної довжини для термінів. Ідеальною довжиною терміна вважається така, при якій кожен терміноелемент виражає одне поняття із системи понять певної галузі науки чи техніки [107; 66 - 67]. Найоптимальнішими в термінології нафтогазової промисловості є терміни-словосполучення, що складаються з двох або трьох елементів.

Отже, аналітичні терміни мають виразний систематичний характер, завдяки їм можна передати ієрархічні відношення, належність до класифікаційного ряду, що відображає родо-видове співвідношення понять.

Для термінології не є характерним творення нових термінів **морфолого-синтаксичним способом**, який полягає у творенні нових слів шляхом переходу з однієї частини мови в іншу. При такому словотворі похідне слово нічим не відрізняється зовні від мотивуючого, але дістає нове значення за допомогою конверсії. У термінології нафтогазової промисловості наявні лише декілька субстантивованих прикметників, що входять до складу назв величин (*газова постійна, крива зміни тиску*).

Висновки до розділу III

1. Творення термінів нафтогазової промисловості базується на системі словотворення літературної мови. Для цього використовують ті самі способи словотворення, що й для творення слів загальнонаціональної мови: морфологічний, синтаксичний та лексико-семантичний. Однак мова науки, взявши за основу способи і моделі загальнолітературної мови, відпрацьовує свою словотвірну підсистему, підпорядковуючи її основним вимогам та головним функціям термінолексики.

2. Лексико-семантичний спосіб словотворення є засобом поповнення української термінології нафтогазової промисловості протягом усього її розвитку. Процес вторинної номінації в термінології нафтогазової промисловості здійснюється трьома способами: звуженням значення

загальноновживаного слова, метафоричним перенесенням та метонімічним перенесенням значення. У досліджуваній термінології виділено такі групи метафор: побутові, зооморфні й антропоморфні. Залежно від основи метафоричного перенесення в аналізованій термінології досліджено терміни, що утворені метафоричним перенесенням на основі подібності позначуваних предметів за формою, за виконуваними функціями та за формою і за функціями одночасно.

Неоднозначною для термінології є пов'язана із вторинною номінацією проблема мотивованості. У термінології нафтогазової промисловості найбільш поширеним є словотвірний тип мотивованості, що формально виражається лексичним, структурним і морфологічними мотиваторами. Для термінів-комполітів та термінів, утворених лексико-семантичним способом, характерна семантична мотивованість, а термінологічні словосполучення належать до лексико-синтаксичного типу мотивації. Серед термінів нафтогазової справи більшість одиниць із наявною правильно орієнтованою мотивованістю, що засвідчує високий рівень стандартизації аналізованої термінології.

3. Одним із основних способів деривації для термінів нафтогазової промисловості є морфологічний, що зумовлено насамперед тим, що цей спосіб найбільш поширений і для слів загальноновживаної мови. Найбільш продуктивна в аналізованій термінології афіксація, що представлена суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальним різновидами. За допомогою суфіксації твориться більшість термінів, причому використовуються як суфікси, властиві словам загальноновживаної мови (**-нн-, -ач-, -ор-, -к-, -ок**), так і власне термінологічні (**-ат-, -ит (-іт), -ол**). Префіксація найбільш характерна для творення термінів, що застосовуються для найменувань деталей, механізмів і т. ін. Використовуються власномовні префікси (**під-, напів-, над-, суб, не-**) і запозичені (**а-, анти-, дез-, де-, ре-**). Префіксально-суфіксальним способом творяться терміни-дієслова для позначення технічних і виробничих дій у нафтогазовій термінології. Найчастіше такі дієслова утворюються від іменникової основи за допомогою суфіксів **-и-, -і-, -ува-** та префіксів **ви-, в-, за-, з-, по-, про-, пере-, під-, на-, с-, о-, об-, від-, у-, при-**.

Одним із найпродуктивніших способів термінотворення є композиція. У творенні складних термінів беруть участь національні й іншомовні терміноелементи. У складі досліджуваної термінології виділено вісім словотвірних моделей для складних термінів, що утворені з національних терміноелементів та пов'язані підрядним зв'язком, і три словотвірні моделі складних термінів, до складу яких входять власномовні й запозичені компоненти. Менш поширеним в аналізованій терміносистемі є словоскладання, хоч терміни, утворені в такий спосіб, і допомагають відобразити складні зв'язки понять нафтогазової справи.

Абревіація в термінології нафтогазової промисловості є відносно малопродуктивним способом творення. Досліджені абревіатури переважно ініціального типу свідчать про пристосування досліджуваної термінології до

умов сучасної наукової комунікації.

4. Активним способом термінотворення виявився синтаксичний, що репрезентує створення термінологічних словосполучень. Це зумовлено тим, що терміносполучення володіє рядом мовних та позамовних переваг порівняно із терміном-словом (здатністю виражати складні поняття, системні поняттєві зв'язки тощо). У структурі складного найменування головне слово передає родову ознаку (категоріальне значення), а залежне – видову (конкретні індивідуальні особливості речей, явищ, процесів, механізмів тощо). Найбільш поширеними є такі моделі: “прикметник + іменник”, “іменник + іменник”, “прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник”, “іменник + іменник + іменник”, “прикметник + іменник + іменник + іменник” та ін.

РОЗДІЛ IV УНОРМУВАННЯ ТА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТЕРМІНІВ НАФТОГАЗОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Теоретичні проблеми унормування термінології

Розвиток нафтогазової промисловості і науково-технічний прогрес взагалі зумовлюють постійне збагачення галузі новими поняттями і термінами на їх позначення. Основний корпус термінів зазначеної галузі вже сформований і на цьому етапі розвитку потребує унормування, систематизації та кодифікації, оскільки для одного й того самого поняття у різних виданнях вживаються різні номінації, трапляються невдалі кальки російських слів, граматичне оформлення окремих термінів суперечить правописним нормам сучасної української літературної мови тощо.

Основним завданням сучасного термінознавства, на думку Л. Симоненко, є “практичний аспект – систематизація, упорядкування та стандартизація наявної наукової термінології вилученням з неї невиправданих слів-покручів, відродження окремих забутих або несправедливо “репресованих” термінів, створення галузевих словників, україномовних підручників, посібників, довідників, військових статутів, кодексів, державних стандартів на терміни та визначення, вироблення різних законодавчих актів державною мовою” [175; 5].

Процес нормалізації термінів нафтогазової промисловості потребує чіткого окреслення понять „унормування”, „впорядкування”, „уніфікація”, „стандартизація”, „систематизація” та “кодифікація” термінології, якими широко оперують сучасні термінологи.

Упорядкування термінів – це приведення галузевої термінології в реально можливу систему на всіх необхідних рівнях із використанням спеціальних способів і моделей, достатніх для створення терміна як засобу однозначного, адекватного вираження спеціального поняття [49; 79].

Д. Лотте впорядкування розумів як процес, спрямований на поліпшення якості термінологій, який проводиться на основі систематизації, класифікації та побудови ієрархічної системи понять з урахуванням гіпер-гіпонімічних відношень [116].

Упорядкування системи термінів повинно починатися з упорядкування системи понять, що є ступінчастим процесом і починається із ґрунтовного ознайомлення зі структурою галузі знань, термінологічна система якої підлягає вдосконаленню [143; 152].

Унормування термінології передбачає перегляд терміносистеми відповідно до норм сучасної літературної мови. Більшість дослідників **мовною нормою** вважають сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови і сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови й суспільства [233; 387]. Отже, поняття термінологічної норми тісно пов’язане з поняттям норми мовної, оскільки базують на будь-якій національній термінології є конкретна національна літературна мова. Проте норма термінологічних одиниць має свої особливості, зумовлені більшою стабільністю й інформаційною насиченістю термінів порівняно зі словами загальнолітературної мови. Оскільки, як підкреслюють Л. Симоненко та А. Крижанівська, термін наділений не тільки лінгвістичною, а й поняттєвою та логічною інформативністю [96; 18], то дослідники пропонують ставити до терміна лінгвістичні, логічні та необов’язкові (факультативні) вимоги. Логічні вимоги – постійність семантики термінів у межах терміносистеми, адекватність поняттю, логіко-поняттєва системність, лінгвістичні – однозначність термінів та ліквідація часткових (ідеографічних) синонімів у межах терміносистеми, факультативні – усунення омонімії, дублетності, еквівалентності термінів, досягнення оптимальної довжини, а також відсутність експресивно-емоційного забарвлення, термінологічність [75; 36]. Крім того, необхідно додати до зазначених вимогу вмотивованості, оскільки “саме той термін вважається “кращим”, придатнішим для вжитку,

який у своїй формі чіткіше й ширше відбиває саму суть поняття” [76; 17].

Отже, погоджуємося з думкою Т. Кияка [77; 63], який вважає, що поняття “впорядкування” та “нормалізація” є найбільш широкими і їх можна вважати синонімічними. Внормування термінології передбачає систематизацію, уніфікацію й стандартизацію наявних термінів.

Із поняттям мовної норми пов’язане поняття кодифікації. Під **кодифікацією** розуміється усвідомлена зафіксована норма. Завдяки нормативній кодифікації, тобто письмовим приписам, правилам, указівкам до вживання, які фіксують спеціальні довідники, посібники, словники [179; 61], запроваджується така нормативна риса терміна, як загальноприйнятність.

Л. Симоненко до основних аспектів розбудови та кодифікації відносить дослідження процесів становлення терміносистеми, фіксації часу її появи та визначення шляхів формування; вироблення основних моделей творення нових термінів; створення галузевих словників; розроблення державних стандартів на терміни та визначення, які б охоплювали всі сфери науково-технічної діяльності; аналіз та унормування наявних у мові термінів [175; 7].

Систематизація термінології проводиться шляхом зведення термінів і понять до єдиної термінологічної системи, яка враховує як інтенціональні та екстенціональні характеристики окремого терміна, так і системні зв’язки між різними термінологічними одиницями [76; 16].

Значна роль у систематизації та стандартизації існуючих терміносистем належить галузевим словникам. Справедливою є думка Л. Симоненко, яка вважає, що “...перш ніж проводити впорядкування термінології в масштабах всієї терміносистеми, потрібно провести велику роботу щодо її детального лексикографічного опису в тому вигляді і стані, як вона історично склалася до сьогодні, тобто першим реальним завданням варто вважати лексикографічний опис терміносистем окремих галузей знань” [177; 12].

Стандартизація – це вироблення терміна-еталона, який би відповідав усім лінгвістичним та логічним вимогам, що висувуються до терміна, і використовувався б у межах певної терміносистеми й на міжгалузевому рівні [151; 156].

Першим, хто порушив питання про необхідність стандартизації галузевих терміносистем, був Є. Вюстер. Він вважав, що стандартизацію можна проводити, враховуючи три фактори:

- 1) пропонування нових термінів (словотворення);
- 2) вибір між синонімами й омонімами, що вживаються в певній термінології;
- 3) реєстрація та закріплення вже наявного слововживання [33; 119].

У наш час процес стандартизації термінології пов’язаний з наявністю державних стандартів на терміни та їх визначення. Т. Кияк пропонує враховувати факт існування технічних і мовних стандартів, що мають різну природу, і розрізняти лінгвістичні стандарти як для термінології в цілому, так і для окремих словотвірних моделей, створення яких є лише одним із попередніх етапів розроблення загального термінологічного стандарту [76; 16]. У виданому в 2000 р. ДСТУ “Термінологія: Засади і правила розроблення

стандартів на терміни та визначення понять” указується, що метою стандартизування термінів є “встановлювати для різних предметних галузей однозначні й несуперечливі терміни для всіх сфер застосування” та “виявляти й усувати вади термінології, вживаної в документації та літературі” [59; 2].

Уніфікація (лат. unio – єдність + basere – робити) – приведення чогось до єдиної норми, єдиної форми, до однаковості [230; 716]. Процес уніфікації в термінології передбачає усунення багатоманіття форм та уніфікування значень термінів. Уніфікація може проводитися в межах однієї мови, а може бути багатомовною, тобто проводитися на базі кількох мов.

Сьогодні динаміка розвитку мовних норм визначається не лише сферою наукового стилю, а й сферою засобів масової інформації. Тому об’єктом наших спостережень стала не лише сфера фіксації – словники, довідники, а й сфера функціонування термінів – статті, присвячені проблемам нафтогазової промисловості, у періодичних виданнях, підручники тощо.

4.2. Проблеми лексичної норми в термінології нафтогазової промисловості

Відповідність терміна нормам певної мови – одна з основних вимог, які ставить до терміна більшість мовознавців. У термінології норму розуміють, з одного боку, як нормативність форми терміна, а з другого – як нормативність його змісту. Таким чином, нормативний аспект в термінології пов’язаний із мовною правильністю утворення та вживання термінів, адже без цього не можна забезпечити загальну повноцінність як окремого терміна, так і всієї терміносистеми.

Поняття уніфікації, за словами Т. Кияка, передбачає ліквідацію синонімії й уніфікацію значень, тобто усунення полісемії та семантичної омонімії – небажаних явищ у межах термінології окремої наукової сфери [76; 36]. Однією з найважливіших проблем унормування термінології нафтогазової промисловості є усунення синонімії. У досліджуваній термінології, як уже зазначалося, причиною виникнення абсолютних синонімів є збіг значення автохтонного та запозиченого терміна. Так, у сучасній термінології нафтогазової промисловості паралельно функціонують терміни *дегідрация* і *зневоднення (свердловини)*, *переганання – дистилляція (нафти)* *трос* і *линва* тощо. Запозичення – це природний процес, і термінологія нафтогазової промисловості не може без нього обійтися. Проте слід пам’ятати, що надмірні запозичення з будь-якої мови негативно впливають на справу термінотворення держави. Таким чином, запозичення мають бути обґрунтовані та вмотивовані. Вибираючи між питомим і запозиченим терміном, слід надавати перевагу питомому, але зважати на те, наскільки термін точно передає позначуване поняття, чи відповідає нормам української літературної мови й традиціям терміновживання.

У термінології нафтогазової промисловості існує також проблема великої кількості російських запозичень та кальок, часто невмотивованих, що функціонують разом із українськими термінами або навіть замість них. Це

зумовлено тим, що терміни не можуть завжди перекладатися з однієї мови на іншу як звичайні слова. Оптимальним шляхом перекладу термінів вважається такий: “поняття – український термін” [132; 186], незалежно від того, з якої мови відбувається переклад. Таким чином, в основі перекладу повинен лежати аналіз властивостей нового поняття і їх відображення в українській назві. Якщо ж у запозиченому термініві відображена найважливіша ознака поняття, то доцільно перекладати його як звичайне слово.

Так, у літературі з нафтогазової галузі вживається термін *зазор*, який фіксують майже всі сучасні словники. У періодичних виданнях цей термін функціонує теж: “*Характерними особливостями роботи підшипників тришарошкових доліт є відносно великі зазори між тілами кочення*” [246; 2003, №1, С. 26]. Правильно буде із значенням „відстань між двома поряд розміщеними деталями” вживати термін *проміжок*, який є власне українським і повністю вмотивованим. Цей термін фіксує “Електронний тримовний багатотематичний словник”, а “Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос” (Київ, 1998) уміщує і *зазор*, і *проміжок*. На жаль, всі інші словники під впливом російської мови із таким значенням фіксують тільки термін *зазор*.

Багато дискусій було з приводу введення до стандарту терміна *олива* із значенням “нафтові рідинні матеріали”. Як зауважують дослідники [68; 48], в українській літературній мові вже в середині XIX ст. термін *олива* вживався на позначення технічних паливно-мастильних продуктів. У 70-ті роки цей термін був вилучений і замінений на *масло*. Широке обговорення терміна за участю фахівців, зацікавлених науково-дослідних установ, навчальних закладів та філологів відбулося у Держстандарті перед прийняттям ДСТУ 3437 – 96. У результаті до Стандарту був уведений термін *олива*, як такий, що “найадекватніше й однозначно позначає нафтові рідинні матеріали, має усталені традиції вживання в українській мові і простий у використанні” [68; 49]. Проте автори деяких словників по-своєму перекладають російські терміни *машинное масло*, *техническое масло*, що призводить до плутанини та неоднозначності термінів. Так, у “Російсько-українському словнику наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос” до російського технічного терміна *масло* подані українські відповідники: *масло (преимущественно смазочное)*, *мастило*. І далі наводяться термінологічні словосполучення *авіаційне мастило*, *автотракторне мастило*, *дизельне мастило (масло)*, *освітлювальне масло*, *конденсаторне мастило (масло)* і т. ін. Однак авторам словників слід орієнтуватися на державні стандарти і, якщо й уводити інший термін до складу термінології, то тільки тоді, коли це справді потрібно і вмотивовано.

У технічних текстах досить часто з російської мови неправильно перекладають терміни *запорная арматура*, *запорный орган*. Так, у журналах друкують: “*Розроблено нову конструкцію запірнього органа прямоструминної засувки*” [246; 2003, №5]; “*Трубопроводи перемінного діаметра, обладнані нерівнопрохідною запірною арматурою*” [247; 2002, №1, с. 65.] Правильно

було б вжити *перекривний орган, перекривна арматура*, оскільки в українській мові дієслово *запирати* має значення: 1. Замикати на замок, засув і т. ін. 2. Замикати в якому-небудь місці, приміщенні [270; III, 254]. А в даному випадку виступає функція органа чи арматури закривати, перегороджувати рух речовини по трубопроводу, тобто *перекривати* [270; VI, 206].

Часто змішуються поняття *ділянка, область, галузь, зона, царина*. Це зумовлено тим, що російською мовою ці чотири терміни перекладаються багатозначним терміном *область*. Проте в українській мові чітко розрізняється, що *галузь* – це певна сфера виробництва, науки тощо [270; II, 21] (*галузь дослідження, галузь застосування, галузь промисловості*); *ділянка* – окрема частина поверхні, площі, простору, яку використовують з якою-небудь метою або відокремлюють за якою-небудь ознакою [270; II, 306] (*ділянка тертя, ділянка ущільнення, базова ділянка*); *зона* – простір, у якому поширюється будь-яке явище, що характеризується певними рисами, особливостями [270; III, 684] (*сейсмонебезпечна зона, зона загазованості, зона досяжності*); *область* – а) частина якої-небудь території (країни, держави, материка); б) адміністративно-територіальна одиниця в Україні, Росії та деяких інших країнах; в) у математиці – скінченна частина простору або поверхні [270; V, 502] (*область дисперсії, область значень, область визначення функції*). Лексема *царина*, крім основних значень (1. Околиця, край села. 2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін. 3. Необроблюване, поросле травами поле), має ще переносне – “сфера діяльності, коло знань, уявлень” [270; XI, 182] (*царина науки*).

Виникають проблеми і при перекладі з російської мови терміна *объем*, при цьому сплутуються українські терміни *об’єм, обсяг і ємність*. Терміном *об’єм* в українській мові називають величину, що визначається довжиною, шириною і висотою, характеризує яке-небудь тіло із замкненою поверхнею та вимірюється в кубічних одиницях [270; V, 496] (*атомний об’єм, об’єм балону, критичний об’єм*). *Обсяг* – це розмір, величина, кількість, значення [270; V, 588] (*обсяг перевезень, обсяг випробувань, обсяг поняття*). Перекладаючи з російської терміносполучення *объем памяти*, слід вжити український термін *ємність пам’яті*, що означає: характеристика запам’ятовувального пристрою, носія даних, каналу зв’язку тощо [259; 270].

У багатьох сучасних перекладних технічних словниках фіксується термін *площадка*. В українській мові російському термінові *площадка* відповідають терміни *площинка, майданчик і ділянка*. *Майданчиком* називають: 1) спеціально обладнану ділянку землі чи особливе місце в приміщенні, на підприємстві, відведене для певної мети; 2) рівне місце, поміст між маршами сходів; 3) поміст, спеціально обладнаний для театральних вистав, концертів тощо [270; IV, 598]. Таким чином, доречно вживати *завантажувальний майданчик, буровий майданчик, водобалансовий майданчик, монтажний майданчик, будівельний майданчик* тощо. А на позначення невеликої плоскої рівної поверхні без підвищень та заглиблень, обмеженої, виділеної чим-небудь [270; IV, 598], в українській науково-

технічній мові функціонує термін *площинка* (*похила площинка, площинка на уступі скелі, площинка ковзання, площинка зсування*). *Ділянка* – це окрема частина земельної площі, що використовується з певною метою, виокремлена за якоюсь ознакою [270; II, 306] (*вимірювальна ділянка*).

Досить часто проблеми виникають і з розмежуванням термінів *розповсюдження* і *поширення*. У словосполученні *площа розповсюдження глибини залягання повторно жильної криги* [247; 2003, № 1, 121] правильно буде *площа поширення*, оскільки в українській мові лексема *розповсюдження* має значення: “розподіляти / розподілити (розподілятися / розподілитися) по багатьох місцях чи скрізь, але не суцільною масою, а окремими предметами з маси” [226; 240], а *поширення* – це збільшення у обсязі, у масі чи просторі [259; 913].

У технічних текстах іноді змішуються та взаємозамінюються терміни *ємність* і *місткість*. Проте це терміни з різним значенням. Так, *ємність* – 1. У фізиці – величина, що характеризує нагромадження заряду. 2. В обчислювальній техніці та системах зв'язку – характеристика запам'ятовувального пристрою, носія даних, каналу зв'язку тощо. 3. У хімії – характеристика здатності речовини, елемента, системи вміщувати ту чи іншу кількість чого-небудь [270; II, 498] (*ємність акумулятора, теплоємність речовини, електрична ємність провідника*). А термін *місткість* має значення: 1. Техніко-економічний показник, що характеризує ефективність споживання ресурсів. 2. Характеристика посудини, об'єкта вміщувати ту чи іншу кількість речовини, виробів тощо. 3. Математичне поняття. 4. Резервуар, посудина тощо [270; IV, 751] (*місткість ковша, місткість відвалу, місткість водосховища, матеріаломісткість*).

Р. Вовченко, Л. Боховська та О. Полубічко, аналізуючи українську геологічну термінологію, наводять цілу низку кальок російських термінів, засвідчених термінологічними словниками, і дають поради, щодо їх заміни українськими (*відмітка – позначка, водовмісний – водоносний, водоміцність – водотривкість, направлений – спрямований, обсаджена свердловина – закріплена свердловина, пористість – поруватість, сітка – мережа співпадати – збігатися та ін.*) [30; 271 - 272]. Більшість із них вважаємо слушними.

Нерідко й у фахових журналах зустрічаються не властиві українській мові конструкції, скальковані з російськомовних. Наприклад, *високі витрати часу і коштів, крупні скупчення нафти і газу* замість нормативного *великі або значні витрати часу і коштів та значні скупчення нафти і газу; слабовиражена епоха стиснення*, замість правильного *слабковиражена епоха стиснення; включати і виключати: “Мінімізація числа технологічних включень і відключень насосних агрегатів планового періоду”* [247; 2003, № 2, с. 15], хоч правильно було б *вмикань і вимикань*. У реченні „*На нашу думку, за генезисом дані утворення відносяться до прибережно-дельтових і представляють собою конуси виносу річкових відкладів*” [244; 2002, № 3 (4), 9] правильно було б ужити замість *відносяться* слово *належать*, а замість *представляють собою* – дієслово *є*.

Результати аналізу показали, що досі існує проблема з перекладом російськомовних конструкцій із прийменником *по*. В українській мові цьому прийменникові властива невисока продуктивність, здебільшого йому відповідають: *за* (*по договору – за угодою*), *для* (*інструкція по применению – інструкція для застосування*), *про* (*данные по добыванию нефти – дані про видобування нафти*), *на* (*по просьбе – на прохання*) тощо. Однак у часописі “Нафта України” за 2003 р. пишуть: “закони по обмеженню і збереженню споживання вуглеводнів”, хоч правильно було б “закони щодо обмеження і збереження споживання вуглеводнів”. Реченні „Проводилися дослідження по доцільності інвестування в нафтову галузь” [244; 2003, № 5, 6] слід було б переформулювати: „Проводилися дослідження щодо (з приводу) доцільності інвестування в нафтову галузь”.

У той час коли спостерігається засилля іншомовних термінів, немає ніякої потреби продовжувати вживати численні калькування з російської мови, що нівелює національну своєрідність української термінології в цілому

Багато дискусій у сучасному термінознавстві ведеться щодо повернення до активного вжитку термінів, зафіксованих словниками 20-х років. Прихильники цих ідей чомусь забувають, скільки років минуло з часу видання словників, адже мова не стояла на місці, а розвивалася. Тому слід використовувати досвід термінологів “золотого” десятиріччя, але вибірково, з метою відновлення кращих набутків української термінології. При цьому слід позбутися мовних одиниць, що суперечать лексичним та словотвірним нормам сучасної української літературної мови.

У наш час з’явилося чимало словників, у яких терміни, співзвучні з російськими, замінено термінами, запозиченими з інших мов, пор.: полонізи *поємність* (*місткість*), *болона* (*мембрана*), германізи *рура* (*труба*). До підбору термінів треба ставитися дуже обережно, оскільки “навіть ті, хто стояв біля витоків функціональної розбудови наукової мови, розуміли творення термінологічних систем як продовження мовного процесу, не ігноруючи при цьому практики інших народів” [176; 21]. Таким чином, не варто, на нашу думку, вводити до української термінологічної системи нафтогазової промисловості такі терміни, як *первень* (*елемент*), *шмаровидло* (*мастило*), *руропровід* / *рурогін* (*трубопровід*) тощо, як це зробили В. Мозирський і В. Шендеровський у “Словнику фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російському”.

Усі сучасні словники з термінології нафтогазової промисловості фіксують термін *нафтопровід* зі значенням “сукупність споруд, за допомогою яких нафту переміщують із районів видобування до нафтосховищ і місць переробки” [264; 149], але в журналі “Нафта України” фіксується паралельне вживання термінів *нафтопровід* та *нафтогін* із однаковим значенням. Термін *нафтогін* фіксує “Російсько-український технічний словник” В. Дубровського. П. Василенко та І. Шелудько подають обидва терміни, однак як нормативний подається *нафтопровід*. У сучасних словниках із нафтогазопромисловості фіксується тільки термін *нафтопровід*.

Вважаємо, що термін *нафтогін* є застарілим і немає необхідності повертати його до активного вжитку.

На позначення пристрою для накачування або викачування рідин чи газів шляхом передавання їм зовнішньої енергії (потенціальної й кінетичної) в українській мові є терміни *насос*, *помпа*, *смок*. Термін *смок* є застарілим, як вказує „Словник української мови”, тому не варто його повертати до активного вжитку. Що ж до термінів *насос* і *помпа*, то з недавнього часу вони функціонують паралельно у складі української термінології нафтогазової промисловості, який із них залишиться нормативним покаже час.

Досі технічні словники фіксують термін *юбка* із значенням “бокові стінки якогось циліндричного виробу або їх нижня частина” [263], “заглиблена на дні стаціонарної основи” [264; 256]. Навіть „Словник української мови” в 11 томах уміщує з позначкою “техн.” цей термін. Проте у новіших термінологічних словниках („Гірничому енциклопедичному словнику”, „Українсько-російському словнику наукової термінології”) із таким значенням фіксується питомий український термін *острішок*.

Неоднозначні думки існують щодо введення до складу технічних термінологій терміна *прогонич* замість англійського запозичення *болт*. Дослідники, які пропагують цей термін, спираються на той факт, що термін *прогонич* зафіксований у словнику за редакцією Б. Грінченка зі значенням “железний болт, которим закривають ворота” [269; III, 462], Але у “Великому тлумачному словнику української мови” *прогонич* – це залізний прут для замикання віконниць, дверей, воріт [259; 966], а перше значення терміна *болт* – це металевий стрижень для скріплення чого-небудь [259; 59] і рідко цей термін вживається як синонім до терміна *прогонич*. Таким чином, вважаємо, що терміни *болт* і *прогонич* не є взаємозамінними.

Отже, до вибору нормативного терміна треба ставитися дуже обережно, обов’язково глибоко вивчаючи його етимологію та історію використання.

4.3. Формальна варіантність та граматичні проблеми впорядкування термінології

Для термінології важливим є вивчення специфіки варіантних відношень. У розділі II було розглянуто особливості термінів-варіантів, що визначаються дослідниками як “тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що розрізняються деякими розбіжностями знакової форми в межах того самого домінанта: місцем наголосу, фонемами, афіксами або їхнім поєднанням” [164; 7].

Вибір найдоцільнішого та найраціональнішого варіанта, такого, що відповідає не лише лінгвістичним вимогам, а й екстралінгвальним тенденціям розвитку термінологіки і термінотворення, є важливим етапом унормування термінології. Серед сучасних термінів нафтогазової промисловості найчастіше спостерігається фонематична, акцентна та морфологічна або словотвірна варіантність.

Фонематична варіантність в аналізованій термінології представлена одиничними прикладами, й найчастіше такі варіанти є і в загальноживаній

лексиці, наприклад: *упорядкування – впорядкування; нержавіючий – неіржавіючий; загоряння – загорання* та ін. Отже, фонетична варіантність не створює особливих проблем у процесі впорядкування досліджуваної термінології.

Акцентна варіантність в аналізованій терміносистемі спричинена регресивним або прогресивним переміщенням наголосу під впливом мотивувального слова або тенденцією до ритмічної рівноваги (переміщення наголосу ближче до центру слова) чи до економії мовних ресурсів, наприклад: *щіли'на', речови'на', водопрові'дни'й*. Подолання акцентної варіантності можливе тоді, коли укладачі галузевих термінологічних словників будуть спиратися на акцентологічні норми української літературної мови.

Грамматична варіантність, що виявляється у зміні закінчення і залежно від цього роду слова, більш характерна для етапу становлення термінології нафтогазової промисловості й на сучасному етапі виявляється при відродженні термінів, які тривалий час не вживалися (*цезезин – цезезина, газолін – газоліна, бензин – бензина*). Однак кількісно такий вид варіантності не має тенденції до збільшення.

У досліджуваній термінології найбільше словотвірних варіантів. Це зумовлено тенденцією до заміни малопродуктивних формантів на більш продуктивні. Проблематичною є варіантність словотвірних суфіксів віддієслівних іменників – назв осіб за родом і видом занять, сферою діяльності. Суб'єкт дії найчастіше позначається віддієслівним іменником, утвореним від основи дієслова здебільшого недоконаного виду за допомогою суфіксів *-ач, -ник, -льник, -ар, -ець*. Типовим виявом словотвірної варіантності є взаємодія суфіксів *-ач, -ник, -льник* у межах словотвірного значення “особа – виконавець певної дії, що є для неї професійним заняттям, видом діяльності тощо” (*обмірювач, обмірювальник, обмірник; шліфувальник, шліфувач* тощо). На думку К. Городенської, “вибір одного з-поміж варіантних суфіксів можна вважати вдалим, якщо він не суперечитиме нормам і традиціям іменникового словотвору сучасної української літературної мови, а утворений за його допомогою дериват найповніше відповідатиме вимогам до терміна” [42; 5].

Однією з основних проблем української технічної термінології взагалі, і терміносистеми нафтогазової промисловості зокрема, є терміни, що позначають процесові поняття. Кожна розвинена мова має власні засоби передавання цих понять, причому в цьому питанні українська мова істотно відрізняється від російської. Саме тому дуже часто автори підручників, словників допускають помилки при перекладі з російської мови термінів на позначення процесових понять.

Для української мови характерним є позначення назв процесів та дій здебільшого дієсловами. Проте в науково-технічній термінології у такій функції застосовуються й віддієслівні іменники на *-ння* і *-ття* (*розрідження, добування, перевезення, реагування, горіння, риття, гниття* тощо). В українській мові, на відміну від російської, від двох дієслів, що утворюють

видову пару, можна утворити два віддієслівних іменники: *відновлювати – відновлювання, відновити – відновлення*. Використання таких термінів допомагає розрізнити значення процесу та результату дії, що особливо важливо для технічної термінології.

Звичайно, значення віддієслівного іменника залежить від виду дієслова, від якого цей іменник утворено. Дослідники вказують, що віддієслівні іменники недоконаного виду в науково-технічній термінології вживаються в таких значеннях:

- для назв спонтанних фізичних або хімічних процесів (*горіння, кипіння, випромінювання, коливання, охолодження*);
- для назв технологічних операцій (*різання, кип'ятіння, добування, довбання, буріння, свердління*);
- для назв математичних операцій (*віднімання, ділення, додавання, множення, диференціювання*) [154; 216].

Віддієслівні іменники доконаного виду вживаються, коли повідомляють про завершені процеси, які спричинили певні наслідки (*Розірвання кола спричинило такі явища*).

Останнім часом деякі практики наполягають на зменшенні кількості віддієслівних іменників на *-ння* в науковій мові і пропонують замінити частину з них такими самими органічними для української мови віддієслівними іменниками чоловічого чи жіночого роду з нульовим суфіксом. Проте, на думку дослідників, словотвірний тип віддієслівних іменників із нульовим суфіксом має свої особливості, які виявляються в послабленому значенні процесуальності, такі іменники слід уживати лише тоді, коли необхідно вказати на результативність дії, яку реалізують два похідні значення: 1) локативне, що конкретизується як місце, отвір, щілина, смужка, через які щось проникає (*розлом, прорив, зсув, вимив*); 2) значення властивості, яке встановлює здатність чого-небудь виявляти певну ознаку (*згин, розтяг*) [41; 11].

У ДСТУ 3966 дієслова вживаються поряд із віддієслівними іменниками на *-ння*, *-ття*, що дає змогу в текстах так звані „розщеплені” присудки замінити на дієслова (*здійснювати буріння – бурити, проводити знесірчення – знесірчувати*) і уникнути надмірного „*ннякання*” у визначеннях процесових понять [171; 204].

Дуже часто в українських технічних текстах не розрізняють назву процесу дії і назву результату дії, внаслідок чого обидва терміни передаються безсуфіксними іменниками або іменниками на *-к(а)*. Наприклад, у “Довіднику з нафтогазової справи” зазначено: “*Контроль за розробкою родовища здійснюється видобувним підприємством за участю організації, яка склала проект розробки, шляхом системного аналізу ходу розробки на основі регулярних замірів і спостережень*” [237; 69]. Така неточність у вживанні, що суперечить самій природі терміна, спостерігається не лише в спеціальних виданнях із нафтогазової промисловості, а й у таких солідних загальнотехнічних виданнях, як “Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос” (

Київ, 1998). Укладачі цього словника подають дві паралельні форми: віддієслівні іменники на *-к(а)* та на *-нн(я)* для позначення дії (*плавка, плавлення; розвідка, розвідування; відкатка, відкачування; розв'язування, розв'язка* тощо).

Як зазначає у передмові до свого словника В. Моргунюк, наслідок дії передають іменники, утворені здебільшого від дієслів недоконаного виду (переважно від тих, що означають багаторазову дію, або від тих варіантів, що мають префікси) [260; 6]. Такі віддієслівні іменники творяться безафіксним способом (*викид, проба*) та афіксальним з допомогою суфіксів *-ин(а)*, *-ок* тощо (*розколина, малюнок*). Тривалий час не розрізнялося значення предметності (іменники із суфіксом *-к(а)*) і процесуальності (іменники з суфіксом *-нн(я)*). Саме тому більшість словників фіксують віддієслівні іменники із суфіксом *-к(а)* й на позначення процесу дії, що не є характерним для українських іменників з таким значенням. Такі терміни міцно ввійшли в науково-технічну термінологію, і тепер дуже важко їх викоринити. Автори сучасних словників, підручників, публікацій намагаються уникати таких неправильно оформлених термінів, замінюючи їх віддієслівними іменниками із суфіксом *-нн(я)*.

Питання взаємодії питомих українських і запозичених словотвірних афіксів постає при використанні замість суфіксів іншомовного походження *-ацій-*, *-ізацій-/изацій-*, *-фікацій-* суфікса *-н'н'* при творенні віддієслівних іменників (*дегідрация – дегідрування, фільтрація – фільтрування, деформація – деформування*). Такі терміни є словотвірними варіантами і мають повне право на існування, проте повністю відмовлятися від іншомовних суфіксів не слід, оскільки не завжди заміна на власномовні елементи доречна. Як зазначають дослідники, ця проблема “потребує вдумливого, виваженого аналізу фахівців” [41; 12].

Проблемою залишаються й активні дієприкметники на *-уч(ий)*, *-юч(ий)*, що досі функціонують у термінології нафтогазової промисловості. Як уже зазначалося у розділі III, активні дієприкметники в українській мові мають обмежене коло вживання. Проте до словників із термінології нафтогазової промисловості потрапило чимало термінів, що передаються саме активними дієприкметниками на *-уч(ий)*, *-юч(ий)*, (*поглинаюча свердловина, прилягаючі ділянки, зв'язуюча речовина, відбілююча глина, регулююча тяга, перекиваючі породи, формуюче ядро, стабілізуючий компонент, формуюче ядро, маркуючий горизонт, екрануючі відклади*). Це зумовлено тим, що за звичкою так перекладають російські терміни, що позначаються дієприкметниками на *-щ(ий)*.

В українській мові є власні ресурси для творення активних дієприкметників, на чому наголошує К. Городенська [41; 10]. Отож, призначення чого-небудь виконувати певну активну дію, спрямовану на інший об'єкт, виражають віддієслівні прикметники із суфіксом *-льн-*, що приєднується до основ дієслів недоконаного виду (*крутильний, фільтрувальний*); здатність чого-небудь виконувати активну дію, спрямовану на щось, передають прикметники із суфіксом *-івн-*, що приєднуються до

усічених основ недоконаного виду (*гальмівний, руйнівний*); здатність чогонбудь виконувати якусь дію, не спрямовану ні на що, яка є постійною фізичною або хімічною властивістю чогось, реалізують прикметники із суфіксами *-к-, -лив-, -уч-* (*сипкий, липкий, в'язкий*) [41; 13].

Актуальною для термінології технічних галузей є й проблема двовидових дієслів, оскільки такі дієслова мають одну форму і для позначення доконаної дії, і для позначення дії недоконаної (дії та події, як розмежовує ДСТУ [59; 16]). Це створює труднощі в правильному розумінні технічних текстів. Серед двовидових дієслів української мови – більшість іншомовного походження (*абсорбувати, акумулювати, деформувати, формувати, ізолювати* тощо). Автори багатьох посібників пропонують граматичну недостатність таких дієслів компенсувати префіксальними новотворами, наприклад: до дієслів недоконаного виду *ізолювати, деформувати, інформувати* пропонують такі зі значенням доконаного виду – *заізолювати, zdeформувати, поінформувати*. Така ідея повністю прийнятна, оскільки дозволить розмежувати значення двовидових дієслів.

Існує ще одна проблема, пов'язана з двовидовими дієсловами в термінології, – творення пасивних дієприкметників від таких дієслів. В українській мові на відміну від російської від двовидових дієслів можна утворити тільки один пасивний дієприкметник. Якщо в російській мові *деформировать – деформированный, деформируемый*, то в українській мові – *деформувати – деформований*. Для подолання такої граматичної недостатності у ДСТУ 3966 – 2000 запропоновано вважати такі безпрефіксні дієслова дієсловами недоконаного виду, а за допомогою префіксів *з-, с-, за-, на-, по-, про-, роз-* утворювати від них дієслова доконаного виду. Тоді від кожного з цих дієслів можна утворити пасивний дієприкметник: *фільтрована нафта – нафта, яка знаходиться в процесі фільтрації, а профільтрована нафта – нафта, що пройшла процес фільтрації*. Такий підхід для багатьох дієслів природний та відповідає тенденціям живого українського мовлення.

Висновки до розділу IV

1. Сучасний етап розвитку термінознавства характерний тим, що основним напрямом роботи в цій галузі є практичний аспект удосконалення та кодифікації термінології. Процес унормування терміносистеми нафтогазової промисловості передбачає систематизацію, стандартизацію, кодифікацію та уніфікацію. Впорядкування й унормування являють собою заходи, які спрямовані на те, щоб галузева термінологія могла адекватно відображати систему спеціальних понять, при цьому відповідати нормам літературної мови.

2. Однією з найважливіших проблем лексичного внормування української термінології нафтогазової промисловості є намагання усунення небажаної синонімії, що найчастіше виникає внаслідок паралельного функціонування українського та запозиченого термінів. Доцільним є надавати перевагу національному термінові перед запозиченим, якщо він

умотивований і значення його відповідає поняттю.

Аналізована терміносистема потребує вилучення значної частини невмотивованих кальок російських слів. Слід замінити кальковані терміни *зазор, масло, запірний орган, площадка, юбка* та інші власне українськими *проміжок, олива, перекривний орган, майданчик, острішок* тощо й позбавитися загальнонаукових і загальнотехнічних невмотивованих кальок (*включати* → *вмикати*, *відносяться* → *належать*, *представляти собою* → *бути* тощо).

3. Формальна варіантність у термінології нафтогазової промисловості зумовлена загальномовними тенденціями розвитку. До сфери варіантності відносимо формальні варіанти термінів: фонетичні, акцентні, граматичні та словотвірні. Найбільше проблем у терміносистемі нафтогазової галузі створюють словотвірні варіанти. Внормування аналізованої термінології сприяє усуненню непродуктивних словотвірних моделей: безсуфіксних іменників та іменників із суфіксом *-к-* на позначення процесу дії; активних дієприкметників із суфіксами *-уч-* (*-юч-*).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Термінологія нафтогазової промисловості відображає сукупність понять відповідної галузі і є органічною частиною української науково-технічної мови.

Аналізована термінологія має давню історію, що сягає XIII ст., коли в літописах уперше з'являється термін *нафта*. Основні етапи розвитку термінології нафтогазової промисловості збігаються з основними періодами розвитку всієї української науково-технічної термінології. Першими літературними пам'ятками, які фіксують терміни нафтогазової справи, є повість І. Франка “Борислав сміється” та цикл оповідань “Борислав. Картини з життя підгірного народу”. Спеціальні назви періоду неусвідомленого творення термінології (*кибель, шнур, корба, перевесло, котел, бочка, дерев'яний нафта, кип'ячка, ропа, парафіна, віск, цезезина, бензина, газоліна; нафтарня, нафтова яма, закін, копальня*) характеризуються відсутністю дефініції, певною образністю, великою кількістю фонетичних та орфографічних варіантів.

Після зародження нафтогазової науки (кінець XIX ст.) питання термінології стали особливо актуальними. У цей час проблемами термінології зацікавлюються й наукові товариства у Львові та Києві. Видаються збірники цих товариств, у яких друкуються термінологічні матеріали. Епохальною подією для української науково-технічної термінології стало створення Інституту української наукової мови (1921 р.). “Словник геологічної термінології” (Проект) П. Тутковського (1923 р.) і “Словник гірничої термінології” (Проект) П. Василенка, І. Шелудька (1931 р.) мали велике значення для розвитку української термінології нафтогазової промисловості, адже в цих виданнях уперше піддавалася лексикографічному опису значна частина аналізованої терміносистеми. Крім того, у 20-ті рр. поживалася діяльність україномовних технічних часописів, які друкували матеріали про видобування і перероблення нафти. Це також сприяло розвитку терміносистеми нафтогазової справи, яка була б здатна задовольнити потреби фахівців.

Знищення Інституту української наукової мови – осередку української науково-технічної термінології – відбилося і на стані термінології нафтогазової промисловості. Було призупинено подальший розвиток української науково-технічної мови, заборонені й вилучені з користування словники, видані Інститутом української наукової мови, вилучено або замінено на кальки російських слів значну кількість питомих українських термінів (*копальня – шахта, копань – котлован, паля – свая, острішок – юбка (ізолятора), масний – жирний, цебер – баддя, лупак – сланець, зложище – поклад, уламок – осколок, пастка – западня (газова), верчення – свердління*).

У 1959 р. вийшли “Російсько-український геологічний словник” та “Російсько-український гірничий словник”, які, незважаючи на певну недосконалість і екстралінгвальні чинники (малий тираж україномовної літератури галузі, певна орієнтація на термінологію російської мови тощо),

сприяли розвиткові української термінології нафтогазової промисловості. Хоча в Україні розвивалася нафтогазова наука і промисловість, наукова й навчальна література українською мовою майже не виходила.

Становище змінилося після 1991 р., коли Україна стала незалежною державою. Почала видаватися наукова і фахова література українською мовою, з'явилося чимало термінологічних галузевих словників. Справа української науково-технічної термінології набула державного значення. Вийшли такі словники з термінології нафтогазової промисловості: “Російсько-український нафтогазопромисловий словник”, укладачі – В. Бойко та інші (1992 р.); “Англо-українсько-російський словник із нафтогазопромислової справи”, укладач - Ю. Бугай (2000 р.); О. Акульшин, О. Акульшин, В. Кучеровський “Російсько-український термінологічний словник із нафтопромислової справи” (1998 р.); Р. Яремійчук, Л. Середницький, З. Осінчук та інші “Англо-український нафтогазовий словник (1998 р.)”.

Аналізована термінологія неоднакова з погляду походження. Хоч основою терміносистеми нафтогазової промисловості, як і всіх галузевих термінологій, є загальнонаціональна мова, до складу досліджуваної термінології входить значна кількість іншомовних спеціальних назв. Це пов'язано як із мовними причинами, так і з позамовними. Найбільшу й найдавнішу частину запозичень у складі досліджуваної терміносистеми становлять грецизми та латинізми (*операція, конденсація, дистиляція, антикліналь, асфальт*). За ними йдуть іншомовні терміни німецького (*муфта, шланг, шайба*), французького (*монтаж, експлуатація*) та англійського походження (*крекінг, газгольдер*). Крім того, серед термінів нафтогазової галузі функціонують так звані гібридні (основа іншомовна, а афікси запозичені або навпаки) і комбіновані терміни (складні слова, одна частина яких є запозиченою, а інша – питомою).

Українська термінологія нафтогазової промисловості – це автономна і відносно замкнена польова структура, не позбавлена впливів загальноновживаної мови та термінологій інших галузей. До її складу входять, крім галузево спеціалізованих термінів, загальнонаукові, загальнотехнічні й термінологічні одиниці міжсистемного рівня. Оскільки терміносистема нерозривно пов'язана із системою понять, то пропонується класифікація термінів нафтогазової промисловості за лексико-тематичними групами: назви дій, процесів та операцій, пов'язаних із видобуванням нафти й газу; назви способів, режимів та методів виконання робочих дій і процесів; найменування машин, механізмів, пристроїв, пристосувань, знарядь праці та деталей, що використовуються при бурінні, розробленні й експлуатації нафтових і газових свердловин; назви властивостей, якостей предметів, явищ, процесів та назви станів; назви хімічних елементів, речовин і матеріалів, що застосовуються в нафтогазовій промисловості; назви геологічних явищ, понять, гірських порід, пов'язаних із добуванням нафти й газу; назви величин; назви підприємств, приміщень і споруд спеціального призначення та їх частин; найменування вимірювальних приладів; назви професій і

спеціальностей; назви наук, їхніх розділів та галузей промисловості, пов'язаних із нафтогазовим виробництвом; назви одиниць вимірювання.

Синонімія в термінології нафтогазової промисловості існує двох різновидів: абсолютна (термінологічна дублетність) та відносна. Дублети становлять більшу частину всіх виявлених термінів-синонімів. Причинами їх появи є паралельне вживання автохтонного й іншомовного термінів із тим самим значенням; мовна економія, що породжує синонімію різних структурних рівнів; загальномовна синонімія (терміни або відбираються із того ряду літературних синонімів, що вже існують, або створюються за їх зразком); пояснення понять шляхом опису їх істотних ознак, тобто так звана дефінітивна синонімія.

Варіантність розглядалася у термінології нафтогазової промисловості як часткова модифікація того самого мовного знака, що характеризується тотожністю значень і не порушує тотожності знака самому собі. У складі терміносистеми нафтогазової промисловості виявлені такі різновиди формальних варіантів: фонетичні, акцентні, граматичні, словотвірні та синтаксичні.

Антонімічні зв'язки пронизують усю науково-технічну мову, виступаючи одним із чинників її системності. В основі антонімії лежать істотні особливості об'єктивної дійсності, що відображаються як протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Терміни-антоніми утворюють пари, що виражають контрарні (протилежні) і комплементарні (взаємопов'язані) відношення в межах терміносистеми. Зі структурного боку серед термінів нафтогазової промисловості виділяються різнокореневі (лексичні) та спільнокореневі (граматичні) антонімічні назви. Причому лексичних антонімів у складі досліджуваної термінології значно менше ніж граматичних. Терміни-антоніми бувають однослівні, двослівні, трислівні й багатослівні. Кожна пара антонімів у досліджуваній термінології протиставляється за одним із семантичних компонентів: локалізація, час, напрямок, спосіб дії, походження, якісні і кількісні ознаки тощо. Виявлено переплетення синонімо-антонімічних зв'язків у терміносистемі нафтогазової справи, що реалізуються у парних (чотиричленних) та непарних (тричленних) структурах.

Полісемія в термінології розуміється як функціонування слова в кількох різних значеннях, обов'язково пов'язаних між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку. В досліджуваній терміносистемі полісемія має свої особливості, що виявляються, зокрема, у характері семантичної мотивації між прямим та похідним значеннями – переважає радіальний тип зв'язку. Багатозначність у термінології розглядають як небажане явище, оскільки вона може заважати правильному розумінню й перекладу термінів, тому одним із першочергових завдань термінологів є подальше зменшення багатозначних термінів у термінології нафтогазової промисловості. Логічним продовженням полісемії є наявність у складі досліджуваної термінології омонімів, які виникають найчастіше внаслідок розщеплення багатозначності. Серед терміноодиниць нафтогазової

справи виявлено невелику кількість зовнішньосистемних та міжсистемних омонімів.

Гіпер-гіпонімічні й голо-партитивні відношення, представлені у термінології нафтогазової промисловості, є важливим чинником системної організації цієї терміносистеми, оскільки вони відображають взаємозумовленість та ієрархічність понять нафтогазової галузі.

Для творення українських термінів нафтогазової промисловості використовуються ті самі способи, якими поповнюється лексичний фонд загальноживаної мови. Для досліджуваної термінології найпродуктивнішими є лексико-семантичний, морфологічний і синтаксичний способи термінотворення.

Продуктивним у творенні термінів є лексико-семантичний спосіб, що полягає у повторному використанні вже відомих лексичних номінативних засобів у новій для них функції найменувань. У роботі проаналізовано три способи вторинної номінації: звуження значення загальноживаного слова, метафоричні та метонімічні перенесення значення, що ґрунтуються на поняттєвих зв'язках і виступають своєрідним способом показу системних зв'язків між поняттями нафтогазової промисловості. Залежно від основи метафоричного перенесення в аналізованій термінології досліджено терміни, утворені метафоричним перенесенням на основі подібності позначуваних предметів за формою, за функціями, що виконують, та за формою і за функціями одночасно. Виявлено такі види метонімічних перенесень значення: назва розділу науки – через назву об'єкта її вивчення чи методу, результат дії позначається через назву самої дії, назва властивості через назву величини, назва процесу через назву обладнання, сукупність пристроїв тощо.

Оскільки творення термінів – процес свідомий, то однією з вимог до терміна є його вмотивованість, тобто співвідношення між внутрішньою формою та лексичним значенням мовних одиниць. Серед досліджуваних термінів найбільш поширений словотвірний, або морфологічний, вид вмотивованості, що виявляється у зв'язку між твірною і похідною основами. Для термінів-комполітів та термінів, утворених лексико-семантичним способом, характерна семантична мотивованість, а термінологічні словосполучення належать до лексико-синтаксичного типу мотивації. Отже, мотивованість – обов'язкова умова існування терміна у будь-якій терміносистемі. Відомості про внутрішню форму і мотивованість термінів сприятимуть удосконаленню термінології нафтогазової промисловості.

Морфологічний спосіб творення представлений такими різновидами: афіксацією, композицією й меншою мірою абрєвіацією. Афіксація (суфіксальний, префіксальний та префіксально-суфіксальний способи) є досить поширеною як серед питомих, так і серед іншомовних термінів. Виділено найпродуктивніші афікси для творення різних лексико-тематичних груп. Так, для назв пристроїв та механізмів характерні суфікси **-ор**, **-ер**, **-ач**, **-ик**, **-ник**, **-ар**, **-ак** і т. ін.; для назв процесів, дій, операцій - **-нн(я)**, **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-аці(я)**, **-і(я)** тощо, для найменувань деталей, механізмів та ін. застосовуються префікси **під-**, **напів-**, **над-**, **суб-**, **не-**. Крім суфіксів і

префіксів, які запозичені із загального морфологічного фонду, терміни нафтогазової справи використовують і власне термінологічні суфікси (**-ин, -от, -ат, -ит (-іт)**) та префікси (**су-, суб-**).

Основоскладання є одним із найпродуктивніших різновидів морфологічного способу творення в термінології, оскільки створений шляхом композиції термін здатний виражати два поняття одночасно. До складу термінів-комполітів входять національні та іншомовні терміноелементи. Виділено й описано 8 моделей творення складних термінів із національних компонентів, 2 моделі термінів, до складу яких уходять іншомовні елементи та 3 моделі так званих гібридних термінів. Визначено найбільш уживані терміноелементи іншомовного походження, що використовуються в ролі першого (**гідро-, електро-, турбо-, авто-, мікро-, гео-** тощо) та другого (**-граф, -метрія, -картаж, -кліналь, -морфізм**) компонента. Словоскладання є менш продуктивним в аналізованій терміносистемі.

За допомогою синтаксичного способу утворюється більшість термінів у складі термінології нафтогазової промисловості, оскільки термінологічні словосполучення здатні виражати складні поняття та системні поняттєві зв'язки. У складі аналізованої термінології виявлено найбільше двоконпонентних терміносполучень із найтиповішими моделями: “прикметник + іменник”, “іменник + іменник”. Велика кількість трикомпонентних і чотирикомпонентних термінів, для яких найбільш поширеними є такі моделі: “прикметник (дієприкметник) + іменник + іменник”, “іменник + іменник + іменник”, “прикметник + іменник + іменник + іменник” та ін.

На сучасному етапі розвитку української терміносистеми нафтогазової справи основною є проблема унормування та стандартизації, що передбачає впорядкування системи понять цієї галузі і термінів на їх позначення.

Подальше вдосконалення й унормування досліджуваної термінології на лексичному рівні повинне передбачати узгодження національного та міжнародного компонентів у терміносистемі. Пропонується із двох термінів-дублетів надавати перевагу питомому термінові, якщо він відповідає нормам сучасної української літературної мови і це не суперечить традиціям терміновживання. До складу аналізованої термінології ввійшло чимало невмотивованих і таких, що не відповідають нормам сучасної української мови, кальок російських слів. Пропонується замінити їх українськими термінами. Але до вибору терміна треба ставитися дуже обережно, глибоко вивчаючи його етимологію.

Формальна варіантність, зокрема фонетична та акцентна, загалом не створюють проблем у складі термінології нафтогазової промисловості. А словотвірний тип варіантності спричинює проблеми щодо внормування досліджуваної термінології на словотвірному рівні. Серед них наголошуємо передусім на функціонуванні безсуфіксних іменників та іменників із суфіксом **-к-** зі значенням процесу дії; вживанні активних дієприкметників із суфіксами **-уч-** (**-юч-**).

Унормування термінології нафтогазової промисловості шляхом усунення синонімії, варіантності, вилучення непродуктивних словотвірних типів сприятиме поліпшенню системної організації аналізованої терміносистеми.

Загалом синхронно-діахронний аналіз української термінології нафтогазової промисловості підтверджує думку, що досліджувана термінологія є відкритою системою, яка постійно розвивається і розширює свій функціональний статус. Особливості системної організації термінів на семантичному і структурному рівнях зумовлює потребу виділення термінології нафтогазової промисловості в окрему підсистему загальнолітературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акуленко В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харьков: Изд-во при Харьков. ун-те, 1980. – 215 с.

2. Александрова Г.А. Образність як джерело утворення технічної термінології (на матеріалі французької мови)// Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 56 – 59.
3. Андреев Н.Д. Антонимия и мезонимия // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респ. наук. конф. – К., 1969. – С. 12 – 14.
4. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
5. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. - 295 с.
6. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
8. Белова М.Э. Явление вторичной номинации как результат лексико-семантического образования терминов // Вестник ЛГУ. – Серия 2. – 1986. – Вып. 3. – С. 107 – 108.
9. Беляева С.А. Синоним – дублет – вариант ? // Омосемия и омография в естественных и машинных языках. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР. – 1986. – С. 122 – 128.
10. Білодід І.К., Лагутіна А.В. Особливості наукової термінології в період НТР: Напрями вивчення і опису. – Вісник АН УРСР, 1979. – № 6. – С. 14 – 21.
11. Блинова О.И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. – М.: Наука, 1981. – С. 28 – 37.
12. Бойко Г. Борислав в особах // Галицька брама. – 1997. – № 8 (32). – С. 2.
13. Бойко Г. Дослідник галицької нафти // Галицька брама. – 1997. – № 8 (32). – С. 15.
14. Бойко Г. Нафтова наука в Бориславі // Галицька брама. – 1997. – № 8 (32). – С. 16 – 17.
15. Бойко Г. Нафтогазова наука в Україні // Українська нафтогазова академія. – Львів, 1998. – С. 8 – 11.
16. Бойцов И.А. К вопросу о синонимии в терминосистемах // Язык специальности на занятиях по русскому языку как иностранному: Межвуз. сб. – Л., 1989. – С. 30 – 35.
17. Болтянська Р.І. До питання про розгляд проблеми омонімія / полісемія // Іноземна філологія. – 1975. – Вип. 38. – С. 3 - 9.
18. Бондарчук М. Проблема термінолексики авіаційної термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. - Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 157 – 159.
19. Брагина А.А. Значения и оттенки значения в термине // Терминология и культура речи. – М.: Наука, 1981. – С. 37 – 47.
20. Брагина А.А. Синонимы и термины // Русский язык в школе. – 1976. – № 6. – С. 87 – 93.

21. Бублейник Л.В. Деякі особливості співвідношень однокореневих синонімів і варіантів слова // Мовознавство. – 1979. – № 1. – С. 32 – 37.
22. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 280 с.
23. Вербицька О.А. Термін і метафоризація // Культура слова. – 1986. – Вип. 30. – С. 40 – 44.
24. Веселов П.В. Оправданный случай синонимии в терминологии // Русская речь. – 1969. – № 5. – С. 77 – 81.
25. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1953. - № 5. – С. 6 – 15.
26. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИИФЛИ: Сб. статей по языковедению. – М., 1939. – Т. V. – С. 46 – 56.
27. Вільшенко А. (Вовк А.) Новий хемічний словник // Свобода. – 1960. – 10. XI.
28. Вовк А. Термінологічні проблеми кібернетики // Науково-технічне слово. – 1995. – № 1 (4). – С. 23 – 30.
29. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации). – К.: Наук. думка, 1986. – 144 с.
30. Вовченко Р., Боховська Л., Полубічко О. Про росіянізми в українській геологічній науковій термінології // Вісник: Проблеми української термінології.- Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2000. – №402. – С. 268 – 272.
31. Володина М.Н. Специфика терминологической номинации // Вести Моск. ун-та. Сер. филол. – 1986. – № 5. – С.38 – 47.
32. Володина М.Н. Термин как средство специальной информации. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 80 с.
33. Вюстер Е. Международная стандартизация языка в технике. – Л.: Стандартизд, 1935. – 302 с.
34. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С.364 – 387.
35. Галкина-Федорук Е.М. К вопросу об омонимах в русском языке // Русский язык в школе. – 1954. - № 3. – С. 14 – 19.
36. Гінзбург М., Корніловська І., Левіна С. Нафтогазова термінологія з погляду походження // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С.37 – 39.
37. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая шк., 1973. – 320 с.
38. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая шк., 1987. – 104 с.
39. Головина Э.Д. К типологии языковой вариантности // Вопросы языкознания. – 1983. – № 2. – С. 58 – 63.
40. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 243 с.

41. Городенська К. Проблеми словотвірної ідентичності в українській термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 10 – 13.
42. Городенська К. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск V. - К.: КНЕУ, 2003. – С. 3 – 6.
43. Грицева А.П. До питання умотивованості в термінознавстві // Теорія та прагматика термінологічної лексики: Тези доповідей респуб. наук.-мет. конф. – К.: НОК ЩО, 1991. – С. 23 – 25.
44. Гусев С.С. Наука и метафора. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 152 с.
45. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.
46. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7 – 67.
47. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76 – 85.
48. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания . – М.: Наука, 1977. – 246 с.
49. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Терминология и норма: Вопросы культуры речи // Русская речь. – 1981. – № 1. – 77 – 82 с.
50. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Теоретичні та проблемні аспекти нормалізації наукової термінології // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 7 – 16.
51. Деркач М., Войціцький В. Газ Прикарпаття // Галицька брама. – 1997. – № 1 (25). – С. 6.
52. Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т. Шевченка: з нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк, 1951. – 116 с.
53. Дорошенко С.І., Дудик П.С. Вступ до мовознавства. – К.: Вища шк., 1974. – 296 с.
54. Дорошенко С.М. Антонімія в термінології нафтогазової промисловості // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск V / Відп. ред. Л.О.Симоненко. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 143-147.
55. Дорошенко С.М. З історії походження української термінології нафтогазової промисловості // Наука і сучасність: Зб. наук. пр. / НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 2002. – Т.ХХХІ. – С. 180-187.
56. Дорошенко С.М. Основні способи словотворення в термінології нафтогазової промисловості // Вісник: Проблеми української термінології – Львів: Львівська політехніка, 2003. – С. 80 – 86.
57. Дорошенко С.М. Полісемія і омонімія в термінології нафтогазової промисловості // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. пр. / НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: Т-во “Знання” України, 2003. – С.

- 167-174.
58. Дорошенко С.М. Про польову структуру української термінології нафтогазової промисловості // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. пр. / НПУ імені М.П.Драгоманова / Відп. ред. А.П.Грищенко. – К.: НПУ, 2002. – С. 151–158.
  59. ДСТУ 3966 – 2000. Термінологія: Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. – К.: Держстандарт України, 2000. – 32 с.
  60. Дячук Т.М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – К., 2003. – 260 с.
  61. Ефименко П. По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии // Основа. – 1862. – Кн. 8. – С. 45 – 52.
  62. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. - № 6. 0- С. 32 – 46.
  63. Жайворонок В.В. Рецепція лексичних запозичень в українській мовній картині світу // Вісник Уманського педуніверситету. Філологія (мовознавство). – К.: Знання України, 2003 – С. 77 – 84.
  64. Жайворонок В.В. Термінологія в загальномовному словнику // Термінологія і сучасність. – К.: 1998. – С. 210 – 212.
  65. Иванищев С.И. Родо-видовые отношения слов как показатель системности терминологической лексики (на материале терминологии горного дела) // Лексика русского языка: Респуб. сб. – Рязань, 1979. – С. 12 – 16.
  66. Інструкція для укладання словників ІУНМ // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 1. – С. 66 – 72.
  67. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
  68. Іщук Ю., Кобилянський Є. Терміни на позначення продуктів нафтоперероблення та нафтохімії // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 48 – 51.
  69. Калинин А.В. Лексика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
  70. Канделаки Т.Л. Связь между содержанием понятия и морфемной структурой технических терминов // Филологические науки. – 1964. – № 3. – С. 84 – 95.
  71. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 167 с.
  72. Капанадзе Л.А. О понятиях “термин” и “терминология” // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 75 – 85.
  73. Карп’юк М.Д. До питання про класифікацію варіантів слова // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 59 – 61.
  74. Квитко И.С. Термин в научном документе. – Львов: Издат. объедин. „Выща школа”, 1976. – 127 с.
  75. Квитко И.С., Лейчик В.М., Кабанцев Г.Г. Терминоведческие проблемы редактирования. – Львов: Вища шк., 1986. – 151 с.

76. Кияк Т. Ще раз про болючі точки українського термінотворення // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 14 – 18.
77. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: Учеб. пособ. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
78. Кияк Т.Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 35 – 38.
79. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984 – 251 с.
80. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 83 с.
81. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1962. – С. 5 - 26.
82. Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді // Слововірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 17 – 35.
83. Коваль А.П. Синоніміка в термінології // Дослідження з лексикології та лексикографії: Міжвід. зб. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 157 – 169.
84. Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов: Лекция. – Л., 1955. – 28 с.
85. Корнилов О. “Болт” чи “прогонич”? // Українська термінологія і сучасність: Мат. II Всеукр. наук. конф. – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1997. – С. 136 – 139.
86. Короленко І.В. Семантичні процеси у технічній термінології // Українське мовознавство. – Вип. 18. – К.: Либідь, 1991. – С. 23 – 27.
87. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 122 – 126.
88. Кочан І.М. Синонімія в термінології // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 32 – 34.
89. Кочерга О. Деякі міркування про шляхи та манівці розвитку української наукової термінології // Сучасність. – 1994. – № 7/8. – С. 173 – 181.
90. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підруч. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 288 с.
91. Красножан Ж.В. Из спостережень над омонімією в термінології // Українське мовознавство. – 1988. – Вип. 15. – С. 3 – 10.
92. Крижанівська А.В. Проблеми упорядкування термінолексики на сучасному етапі // Мовознавство. – 1984. - № 1. – С. 12 – 19.
93. Крижанівська А.В. Як відрізнити термін від нетерміна // Культура слова. – 1984. – Вип. 27. – С. 63 – 69.
94. Критенко А.П. Тематичні групи слів і омонімія // Слов'янське мовознавство. – Вип. 4. – К., 1962. – С. 29 – 34.
95. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: Проблемы унификации и

- інтеграції. – К.: Наук. думка, 1985. – 204 с.
96. Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 161 с.
  97. Ктитарова Н.К. Українська термінологія металургійної промисловості: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 2000. – 170 с.
  98. Кутарева Л.В. Лексико-семантический способ образования научно-технических терминов // Вопросы общего и славянского языкознания. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1976. – С. 124 – 129.
  99. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 82 – 94.
  100. Куцак Г. Міжгалузєва термінологічна омонімія // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1998. – С. 74 – 76.
  101. Кучеренко О.Ф. Проблеми формування, функціонування та розвитку української пожежно-технічної терміносистеми: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Харків, 2003. – 221 с.
  102. Лаврова Н.Н. Антонимия лингвистических терминов // Термин и слово: Межвуз. сб. – Горький, 1979. – С. 54 – 65.
  103. Лагутіна А.В. Місце термінології в національній мові // Культура слова. – 1983. – Вип. 25. – С. 5 – 9.
  104. Лапиня Э.А. Метафора в терминологии микроэлектроники (на материале английского языка)// Метафора в языке и тексте/ Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 134 – 145.
  105. Левченко М. Заметка о русинской терминологии // Основа. – 1861. – Кн. 7. – С. 183 – 186.
  106. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 87 – 97.
  107. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 63 – 73.
  108. Лейчик В.М., Смирнов И.П., Сулова И.М. Терминология информатики (теоретические и практические вопросы) // Итоги науки и техники. Серия Информатика. – М., 1977. – Т. 2. – С. 36 – 45.
  109. Лепеха Т.В. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості судово-медичної термінології: Дис. ... к.ф.н.: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 2000. – 201 с.
  110. Лепченко Я. За якими правилами укладає тепер Інститут Української Наукової Мови українську природничу номенклатуру // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 1. – С. 17 – 23.
  111. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища шк., Вид-во при Харк. ун-ті, 1977. – 114 с.
  112. Литвин О.Г. Становлення української машинобудівної термінології: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Львів, 2000. – 404 с.
  113. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. – М.: Высшая шк., 1982. – 119 с.

114. Литковець О., Івах Б. До проблеми про українську термінологію процесів перероблення нафти // Науково-технічне слово. – 1995. – № 1 (4). – С. 53 – 56.
115. Лотте Д.С. Омонимы в научно-технической терминологии // Известия АН СССР: Отделение технических наук. – М., 1944. – № 1 – 2. – С. 99 – 110.
116. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
117. Люцински К. Лингвистические характеристики термина // Вісник держ. ун-ту “Львівська політехніка”. – 1998. – № 336: Проблеми української науково-технічної термінології: Матеріали 5-ої Міжнар. наук. конф. – С. 17 – 22.
118. Малевич Л. Теоретичні проблеми термінологічної варіантності // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2002. – № 453. – С. 75 – 81.
119. Малевич Л.Д. Особливості української термінології донаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології) // Мовознавство. – 1999. – № 4 – 5. – С. 51 – 59.
120. Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – К., 1999. – 253 с.
121. Марченко В.С. Основні способи термінотворення: на матеріалі будівельної термінології // Культура слова. – Вип. 18. – 1980. – С. 36 – 40.
122. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
123. Мацюк Г.П. Зміни значень загальноживаних слів у терміносистемах // Українське мовознавство. – 1988. – Вип. 15. – С. 10 – 14.
124. Медведева Л.М. Типы словообразовательной мотивации и семантика производного слова // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 86 – 97.
125. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 222 с.
126. Михайлишин Б.П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології // Українське мовознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. 19. – К.: Либідь, 1992. – С. 71 – 79.
127. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Харків, 2002. – 218 с.
128. Місник Н. Аналітичні терміни у складі термінології клінічної медицини // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. Випуск IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 193 – 194.
129. Місник Н.В. Формування української медичної клінічної термінології: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – К., 2002. – 173 с.
130. Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 127 – 138.
131. Молодец В.Н. Некоторые проблемы терминологической синонимии // Термин и слово. Предметная отнесенность и функционирование терминов

- . – Горький: Изд-во ГГУ, 1983. – С. 11 – 21.
- 132.Моргунюк В. Про засоби означення понять, пов'язаних з поняттям дії // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези доп.. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1993. – С. 186 – 191.
- 133.Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
- 134.Нафта і газ України. – К.: Наук. думка, 1997. – 382 с.
- 135.Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л.О. Симоненко, С.О. Соколова, І.В. Короненко та ін.; АН України. Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1993. – 237 с.
- 136.Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К.: ТОВ “Між нар. фін. агенція”, 1997. – 304 с.
- 137.Нечитайло О.І. Синоніми в лексикографії. – К.: Наук. думка, 1987. – 132 с.
- 138.Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988. – 167 с.
- 139.Никитина Ф.А. О некоторых новых явлениях в терминологическом словообразовании // Структурная и математическая лингвистика. – 1978. – Вып. 6. – С. 60 – 68.
- 140.Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України, Ін-т укр. мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 412 с.
- 141.Новиков Л.А. Антонимия в русском языке: Семантический анализ противоположностей в лексике. – М.: Наука, 1973. – 290 с.
- 142.Овчаренко В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна. – К.: Наук. думка, 1968. – 36 с.
- 143.Овчаренко Н.І. Мінералогічна термінологія (нормативний аспект) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 150 – 153.
- 144.Огієнко И.И. Иноземные элементы въ русскомъ языке. История проникновения заимствованных слов въ русский языкъ. – Киевъ, 1915. – 136 с.
- 145.Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
- 146.Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві // Рідна мова. – 1933. - Ч. 2. - С. 50 – 56.
- 147.Орлова Г.І. Термінологізація загальномовних слів // Іноземна філологія. – 1976. – Вип. 42. – С. 57 – 65.
- 148.Осипенко З.М. Різновиди термінів і їх семантичні особливості // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 65 – 69.
- 149.Панько Т.І. Від терміна до системи. – Львів: Вища шк., 1979. – 148 с.
- 150.Панько Т.І., Кочан І.М. Вироблення українських термінологічних стандартів // Вісник АН України. – 1991. – № 12. – С. 18 – 22.
- 151.Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 214 с.

- 152.Перебийніс В.С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 60 – 64.
- 153.Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.
- 154.Пілецький В. Назви опредмечених дій у науково-технічній термінології // Вісник: Проблеми української термінології.- Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2002. – №453. – С. 215 – 221.
- 155.Полевые структуры в системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронеж ун-та, 1989. – 196 с.
- 156.Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2000. – 248 с.
- 157.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Харьков: Просвещение, 1958. – Т.1-2. – 394 с., 1968. - Т. 3. – 550 с.
- 158.Прокопович М. Роздуми з приводу запозичень слів // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів: Наук. тов. ім. Шевченка у Львові. – С. 145 – 149.
- 159.Прохорова В.Н. Об эмоциональности термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 153 – 159. C
- 160.Прохорова В.Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. – 86 с.
- 161.Прохорова В.Н. Семантика термина // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1981. – № 3. – С. 23 – 32.
- 162.Процик І.Р. Українська фізична термінологія II половини XIX століття – першої третини XX століття): Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Львів, 1999. – 223 с.
- 163.Радченко О. Про терміни-варіанти // Вісник: Проблеми української термінології. – Львів: Львівська політехніка, 1998. – № 336. – С. 70 – 71.
- 164.Радченко О.І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Харків, 2000. – 203 с.
- 165.Резолюція НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Мовознавство. – 1934. – Ч.1. – С. 17 – 21.
- 166.Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминологического совещания). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46 – 54.
- 167.Рицар Б. Технічному комітетові стандартизації науково-технічної термінології – 10 років: здобутки, проблеми, перспективи // Вісник: Проблеми української термінології – Львів: Львівська політехніка, 2002. – № 453. – С. 3 – 11.
- 168.Рогожникова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов // Лексическая синонимия. – М.: Изд-во „Наука”, 1967. – С. 151 – 163.
- 169.Родзевич Н.С. Деякі словотворчі тенденції сучасної термінологічної лексики української, російської та інших європейських мов //

- Мовознавство. – 1963. – Т. 18. – С. 23 – 34.
- 170.Родзевич Н.С. Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії: Міжвідом. зб. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 137 – 155.
- 171.Рожанківський Р. Зведення правил унормування української фахової мови // Вісник: Проблеми української термінології – Львів: Львівська політехніка, 2002. – № 453. – С. 203 – 209.
- 172.Романова Н.П., Чемерисина М.И. Лингвистическая терминология в системе и развитии. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1987. – 92 с.
- 173.Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 236 с.
- 174.Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Вісник ІУНМ. – 1928. – Вип. 2. – С. 12 – 13.
- 175.Симоненко Л. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – Випуск IV . – К.: КНЕУ, 2001. – С. 3 – 8.
- 176.Симоненко Л. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. пр. – Випуск V. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 18 – 22.
- 177.Симоненко Л.О. Українська термінологія кінця ХХ ст. // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукр. наук. конф – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1997. – С. 10 – 14.
- 178.Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с.
- 179.Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – 40 – 103 с.
- 180.Склад і структура термінологічної лексики української мови / За ред. А.В . Крижанівської та ін.. – К.: Наук. думка, 1984. – 194 с.
- 181.Скороходько Е.Ф. Про нормалізацію термінології (словотворчі моделі українських науково-технічних термінів) // Про культуру мови. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 261 – 270 с.
- 182.Скороходько Э.Ф. Семантические сети и некоторые количественные характеристики терминологической лексики // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 160 – 170 с.
- 183.Слюсарева Н.А. О типах терминов (на примере грамматики) // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 21 – 29.
- 184.Смирницкий А.И. Значение слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 2. – С. 79 – 89.
- 185.Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській термінолексичі з генетики // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: Вид-во Інституту української мови НАН України, 1998. – С 171 – 174.

186. Сорокалетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI – XVIII вв. – Л.: Наука, 1970. – 383 с.
187. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
188. Стасевський С.Б. Шляхи виникнення термінологічних значень // Культура слова. – 1978. – Вип. 15 – С. 66 – 70.
189. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 243 с.
190. Сучасна українська літературна мова: В 5-ти т. / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – Т. 2: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка 1973. – 440 с.
191. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
192. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2001. – 430 с.
193. Тараненко О.О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови: В 2-х т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т.2 – С. 945 - 954.
194. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
195. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанные значения слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 270 с.
196. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 53 – 67.
197. Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / Уклад.: М.Д. Гінзбург, І.О. Требульова, С.Д. Левіна, І.М. Корніловська; За ред. М.Д. Гінзбурга. – Харків: Торсінг, 2003. – 592 с.
198. Українська нафтогазова наука. 1899 – 1999. Видатні постаті минулого, сучасність, погляд у майбутнє. – Львів: УНГА, 1999. – 79 с.
199. Ульман С. Семантические универсалии // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 250 – 299.
200. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
201. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езыковедски изследования в чест на акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 524 – 536.
202. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та, 1972. – 130 с.
203. Холодний П. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 9 – 20.
204. Худолєєва С.П. Про природу термінів-синонімів // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 49 – 52.
205. Худолєєва С.П. Термін та його лінгвістична сутність // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 60 – 64.

206. Цимбал Н.А. Формування української термінології органічної хімії в 90-і роки ХХ ст.): Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – К., 2001. – 173 с.
207. Циткина Ф.А. До питання про структуру термінів-словосполучень // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 58 – 64.
208. Чуєшкова О.В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект): Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Харків, 2003. – 207 с.
209. Чупилина Е.И., Преображенская О.А. Лексический состав терминологии вычислительной техники // Тезисы докладов науч.-мет. конф. “Современные проблемы терминологии”. – Владивосток, 1989. – С. 100 – 101.
210. Шевельов Ю. Українська мова у першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
211. Шелов С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (К проблеме классификации специальной лексики) // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – 76 – 87.
212. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.
213. Шило Н.І. Структурні типи українських технічних термінів (на матеріалі лісової та деревообробної термінології) // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 28 – 42.
214. Шило Н.І. Шляхи збагачення лісової та деревообробної термінології // Мовознавство. – 1978. – № 5. – С. 83 -86.
215. Шкатова Л.А. Ономаσιологические проблемы русской терминологии. – Челябинск, 1982. – 83 с.
216. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Изд-во “Просвещение”, 1964. – 243 с.
217. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 279 с.
218. Щерба Л.В. Опыт общей лексикографии // Изв. АН СССР. Отдел. лит. и яз. – 1990. - № 3. – С. 107 –112.
219. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
220. 35 років Українському нафтогазовому інституту /К.О. Оганов, В.К. Мельничук, І.І. Наритник, Я.С. Опришко. – К.: Наук. думка, 2001. – 198 с.
221. Blak M. Models and Metaphors. – Ithaca. N.Y.: Cornell Univ. Press, 1962. – 352 s.
222. Felber H. Trends in Terminology. Wien: Infoterm, 1984 (Term Net 5–84). – P. 3–4.
223. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu. – Opole, 1990. – 145 s.

СЛОВНИКИ

224. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.

225. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
226. Головащук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Рідна мова, 2000. – 351 с.
227. Демська О., Кульчицький І. Словник омонімів української мови. – Львів: Фенікс, 1996. – 223 с.
228. Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 549 с. 1985. – Т. 2. – 570 с. 1989. Т. 3. – 631 с. 2003. - Т. 4. - 653 с.
229. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Радянська шк., 1987. – 173 с.
230. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
231. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1975. – 776 с.
232. Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т.1 – 1040 с., Т.2 – 960 с.
233. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
234. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: АртЕк, 1998. – 335 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

235. Авто та шляхи (журнал). – Харків, 1928 – 1933.
236. Войнович А.Ф. Основи технології буріння та експлуатації нафтових та газових свердловин: Навч. посібник для студентів спеціальностей нафтового профілю. – Полтава: ПДТУ, 2002. – 161 с.
237. Довідник з нафтогазової справи / За заг. ред. докторів технічних наук В.С. Бойка, Р.М. Кондрата, Р.С. Яремійчука. – К.: Львів, 1996. – 620 с.
238. Дудля М.А. Автоматизація процесів буріння свердловин: Підруч. – К.: Вища шк., 1996. – 256 с.
239. Дудля М.А. Проектування бурових машин і механізмів: Підруч. – К.: Вища шк., 1994. – 335 с.
240. Життя і Знання (журнал). – Львів, 1925 – 1937.
241. Костриба І.В. Нафтопромислове обладнання. Задачі, вправи: Навч. посіб. – К.: ІЗМН, 1996. – 432 с.
242. Коцкулич Я.С., Кочкодан Я.М. Буріння нафтових і газових свердловин: Підруч. – Коломия: ВПТ „Вік”, 1999.
243. Літературно-науковий вісник (журнал). – Львів, 1923 – 1935.
244. Науковий вісник ІФНТУНІГ (журнал). – Івано-Франківськ, 2001 – 2003.
245. Нафта України (журнал). – Київ, 2001 – 2003.
246. Нафтогазова промисловість (журнал) – Київ, 1992 – 2003.

247. Розвідка і розробка нафтових і газових родовищ (журнал) – Івано-Франківськ, 2001 – 2003.
248. Розгонюк В.В., Хачиняк Л.А., Гриль М.А., Удалов О.С., Нікішин В.П. Експлуатаційникові газонафтового комплексу: Довідник. – К.: Росток, 1998. – 431 с.
249. Техніка масам (журнал). – Харків, 1927 – 1937.
250. Технічні вісті (журнал). – Львів, 1925 – 1939.
251. Франко І. Борислав. Картини з життя підгірного народу. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 14. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 275 – 369.
252. Франко І. Борислав сміється // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 15. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 256 – 481.
253. Шпак О.Г. Нафта та нафтопродукти. – К.: Ясон-К, 2000. – 370 с.
254. Яремійчук Р. Освоєння та дослідження свердловин. – Львів, 1984.
255. Яремійчук Р.С., Качмар Ю.Д. Освоєння свердловин: Практикум. – Львів: Світ, 1997. – 256 с.

Словники

256. Акульшин А.И., Акульшин А.А., Кучеровский В.М. Русско-украинский терминологический словарь по нефтепромышленному делу. – Івано-Франківськ: ПФ „ЕКОР”, 1998. – 315 с.
257. Англо-україно-російський словник з нафтогазопромислової справи / Ю. М. Бугай та ін. – К.: КУЦА, 2000. – 565 с.
258. Василенко П., Шелудько І. Словник гірничої термінології (Проект). – Харків: Держ. вид-во “Радянська школа”, 1931. – 142 с.
259. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440.
260. Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). – К.: Вирій, Стакер, 1997. – 256 с.
261. Гірничий енциклопедичний словник / За заг. ред. В.С. Білецького. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – Т.1. – 515 с. – Т-2. – 2002. – 653 с.
262. Дубровський В. Російсько-український технічний словник. – К., 1926. – 102 с.
263. Електронний тримовний багатотематичний тлумачний словник. – Харків, 2002.
264. Енциклопедичний словник морських нафтогазових технологій: (Укр. – рос. - англ.) / Уклад.: І.А. Франчук та ін. – К.: Українська книга, 2003. – 320 с.
265. Мацько Л.І., Трегуб І.Г., Христенюк І.В., Христенюк В.Ф. Російсько-український загальнотехнічний словник. – К.: Вища шк., 1994. – 173 с.
266. Російсько-український нафтогазопромисловий словник: 13000 термінів / Уклад. В.С. Бойко та ін. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 176 с.

267. Російсько-український словник / За заг. ред. В.В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1401 с.
268. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В.Гейченко, В.М. Завірюха, О.О. Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.
269. Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко – К.: Вид-во “Довіра” – УНВЦ “Рідна мова”, 1997. – Т. 1. – 494 с. Т.2. – 573 с. Т.3. – 596 с. Т.4. – 563 с.
270. Словник української мови в 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970- 1980.
271. Тлумачний гірничий словник / В.С. Білецький, К.Ф. Сапіцький, Б.С. Панов та ін. / За заг. ред. В.С. Білецького. – Донецьк: ДДТУ. - 1998. – 446 с.
272. Тлумачний російсько-українсько-англійський словник із протикорозійного захисту газопроводів. / Уклад. М.Д. Гінзбург, М.В. Чернець, І.М. Корніловська та ін.; За заг ред. А.А. Рудніка. – Харків, 2000. – 616 с.
273. Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з надійності газотранспортного обладнання та систем. / Уклад. М.Д. Гінзбург, М.В. Чернець, Н.І. Азімова та ін.; За заг ред. А.А. Рудніка. – Харків, 1999. – 560 с.
274. Тутковський П.А. Словник геологічної термінології (Проект). – К.: Держ . вид-во України, 1923. – 202 с.
275. Українсько-російський словник наукової термінології. – К.: Перун, 2004. – 403 с.
276. Яремійчук Р., Середняцький Л., Осінчук З. Англо-український нафтогазовий словник. – К.: Українська книга, 1998. – 511 с.